

La Rella

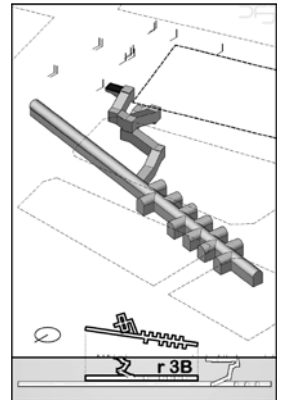

Anuari de l'Institut d'Estudis
Comarcals del Baix Vinalopó

Maria Durà

LA COLÒNIA D'ILICI: CONTEXT I SIMBOLOGIA DEL *CANTHARUS* D'AUGUST

Ana María RONDA FEMENIA¹

Mercedes TENDERO PORRAS²

Fundació Universitària L'Alcúdia d'Investigació Arqueològica
INAPH. Universitat d'Alacant

Resum: Els testimonis sobre la gènesi i transformació de l'Alcúdia, anomenada *Ilici* i identificada com una ciutat de ple dret romà, els trobem de manera succinta a les fonts però, sobretot, ens en parlen les restes materials que l'assentament ha anat deixant al descobert durant la seua llarga existència com a jaciment arqueològic. Dels innombrables segles d'ocupació humana d'aquesta suau elevació del terreny que emergeix sobre les riques terres circumdants de la plana al·luvial creada pel riu Vinalopó, l'època d'instauració del principat de l'emperador August va ser un temps històric clau per al desenvolupament no només de la cultura romana a les nostres terres, sinó també per entendre la metamorfosi del paisatge, la gent, les noves fronteres comercials, les creences o els rituals. L'empremta d'aquests canvis socioculturals i econòmics es distingeix en les restes arqueològiques descobertes en la *Colonia Iulia Ilici Augusta* i, de manera especial, en la iconografia i iconologia representada en la ceràmica local d'aquella època.

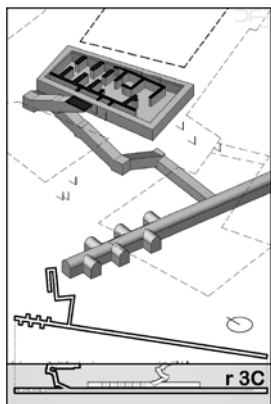
Paraules clau: textos clàssics, documentació, epigrafia, numismàtica, arqueologia.

Title: The roman colony of *Ilici*: context and symbolic meaning of Augustus' *cantharus*

Abstract: Testimonies about the genesis and transformation of l'Alcúdia, the place identified as the Roman city of *Ilici*, can be succinctly found in the classical sources, but the materials discovered in this archaeological site tell us much more about it. Of the countless centuries of human occupation of this gentle hill, which rises above the rich lands of the alluvial plain created by the Vinalopó River, the time of the principality of Emperor Augustus has been the main historical period not only for the development of Roman culture in our lands, but also for the right understanding of the metamorphosis of its landscape, people, new commercial borders, beliefs or rituals. The traces of these social, cultural and economic changes can really be seen in the archaeological

¹ Adreça de contacte,
ana.ronda@ua.es

² Adreça de contacte,
mercedes.tendero@ua.es

remains discovered in the *Colonia Iulia Ilici Augusta* and, over them all, in the iconography and iconology represented in the local pottery of that period.

Keywords: classical texts, documentation, epigraphy, numismatics, archaeology.

«Festina lente»
Suetoni (August 25.4)

En aquest treball s'aborda l'anàlisi de la fase augustea d'*Ilici* a partir de l'estudi dels elements textuais i materials existents, amb especial atenció a les manifestacions pictòriques d'una peça excepcional que, al costat d'unes altres també vinculades a produccions ceràmiques il·licitanes, han suposat un important revulsiu, primer per conèixer i després per reconèixer alguns signes que van més enllà de mers estereotips i que porten aparellats codis culturals de rellevància per a comprendre un període únic en la història que va deixar empremta a *Ilici* de manera notable.

Aquesta línia d'investigació, iniciada ja fa uns anys (RONDA-TENDERO 2010, 2014 i 2015; TENDERO-RONDA 2014 i 2014b), ha canviat de mica en mica la percepció i el coneixement dels contextos de fundació d'una colònia el topònim *Augusta* de la qual es veu no només en el nom de la ciutat, sinó també en els vestigis que defineixen l'època compresa entre els últims decennis del segle I a.n.e i els primers del següent. El recorregut per les fonts clàssiques i els testimonis documentals i materials recuperats ens mostren la importància que devia tenir la ciutat en aquells moments en què l'impacte de les formes culturals romanes transformaren per sempre el caràcter de les poblacions locals, fins a quedar integrades i, finalment, gairebé esborrades en aquells moments en què s'estava creant un nou principi de la nostra història passada.

1. ELS TEXTOS CLÀSSICS

L'any 1879 Aurelià Ibarra i Manzoni establí les bases definitives que demostraven la identificació de les ruïnes de l'Alcúdia i els voltants amb l'antiga ciutat d'*Ilici*, fonamentades en la recopilació de nombrosos testimonis arqueològics i en un exhaustiu anàlisi de les fonts (IBARRA 1879: 55-131). La recopilació i estudi de les obres escrites pels geògrafs i historiadors clàssics, tasca iniciada segles abans per altres investigadors notables com M. de Viciana, G. Escolano, F. Diago, C. Sanz, S. Perpinyà, E. Flórez, A. de Morales, J. A. Mayans, A. de Morales, A. Valcárcel o M. Cortés, entre d'altres, reconeixien *Ilici* com a fundació colonial en un golf marítim que prenia el seu nom.

El geògraf gadità Pomponi Mela va ser l'autor clàssic que, per primera vegada, cita el mot «*Ilici*» com a ciutat romana: «Sequens Ilicitanus Allonem habet et unde ei nomen est Ilicem. His iam terrae magis in altum eunt, latioremq̃ quam fuerat Hispaniam faciunt» (De *Chorographia*, II, 93).³ De la mateixa manera, el gairebé coetani C. Plini Segon –aquell Plini *el Vell* que morí en l'erupció del Vesuvi de l'any 79– és qui completa la informació: «Reliqua in ora flumen Tader, colonia in-munis Ilici, unde Ilicitanus sinus; in eam contribuuntur Icositani; mox Latinorum Lucentum, Dianium stipendiarium» (*Naturalis Historia*, III, 3, 19-20, edició FHA),⁴ i precisa que els ciutadans d'*Ilici* gaudien d'*immunitas*.⁵ La proximitat temporal de tots dos autors, i la informació que hi ofereixen, els converteix en fonts fidedignes que transmeten dades geogràfiques i polítiques del moment en què Roma consolidava de manera permanent la seua estratègia presencial en sòl peninsular,⁶ iniciada de forma efectiva més d'un segle abans.

Identificada la ciutat que citen les fonts i reconeguda la seua condició colonial –és a dir, un estatut regulat per una carta de fundació legislativa que li conferia un alt vincle amb Roma i la màxima categoria prevista per la legislació–, cal afegir que també estava en possessió del *ius italicum* (Paulus, *Digest*, L, 15, 8),⁷ privilegi vigent fins i tot durant el segle IV dnc.

L'anàlisi de les encunyacions monetals de la seca d'*Ilici* és l'element imprescindible per fer una aproximació a l'horitzó cronològic que data la fundació colonial i la patent relació d'aquests fets amb August.

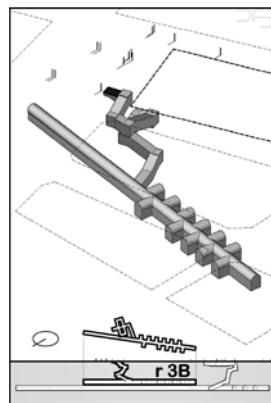
2. ELS DOCUMENTS NUMISMÀTICS

Les monedes emeses per la seca d'*Ilici* aporten informació sobre la fundació colonial, sobre els personatges municipals que les feren encunyar, sobre l'emperador o dignatari que les tutelava i, fins i tot, sobre uns altres aspectes que abasten trets peculiars, com ara la religió. *Ilici* encunyà monedes durant un període discontinu d'uns setanta anys –amb posterioritat al 42 ane i fins l'any 31 dnc– amb sis emissions: la primera amb el Segon Triumvirat,⁸ la segona i la tercera amb August i les tres últimes amb Tiberi (LORENS 1987: 87).

el servei de postes per a moviments de l'exèrcit i de l'*annona* en època de Caracal·la a principis del s. III dnc. I en el *Ravenmate*, una guia de camins dels segles VII-VIII dnc, encara hi apareix, ara sota la forma *Hilice* (ABAD - ABASCAL 1991: 20).

⁷ El *ius italicum* permetia que la ciutat es governara pel dret romà i que els seus habitants gaudiren de la ciutadania romana; un reconeixement gaudit per poques ciutats de l'imperi.

⁸ El Segon Triumvirat, o govern de tres persones, fou la solució política pactada a Roma després de l'assassinat de Juli Cèsar (44 ane) amb una aliança dels tres mandataris més importants del moment i hereus directes del llegat de Cèsar: Marc Antoni, Lèpid i Octavi (més avant conegut com a August).

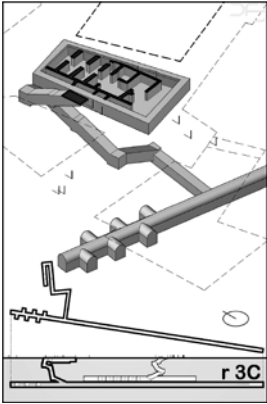

³ «El siguiente [golfo] Il-licitano, contiene [las ciudades] de *Alone*, *Lycentvm* e *Ilici*, de donde le viene el nombre. Aquí ya las tierras avanzan sobre el mar, y hace a Hispania más ancha de lo que era», en la traducció d'Abad-Abascal 1991: 16.

⁴ «en la costa restante están la colonia immune *Ilici*, de donde viene el nombre del golfo il-licitano; de ella son contribuyentes los Icositanos; luego, *Lucentum*, de derecho latino, y *Dianium*, estipendaria», en la traducció d'Abad-Abascal 1991: 17.

⁵ La *immunitas* era un privilegi gràcies al qual els habitants d'*Ilici* no havien de pagar impostos sobre el territori, i alhora els permetia esdevenir propietaris plens de les terres de la colònia.

⁶ Altres cites posteriors són breus, simplement recordatori de la continuïtat d'*Ilici* com a ciutat. A l'*Itinerari d'Antoni* llegim *Ilici XXIII*, una parada en

El punt de partida que segueix generant debat i estudi és la fundació o doble fundació de la colònia il·licitana, ja que de la primera les fonts clàssiques no en parlen, però les monedes sí. Aquest fet fundacional que atorgava el títol de colònia a *Illici* s’infereix de la primera emissió monetals, datada al voltant de l’any 42 ane, escassa i rara, de la qual el registre arqueològic n’ha facilitat pocs exemplars. Hi apareixen els noms dels *Ilvirii –duoviri–*, càrrec públic de la ciutat ostentat pels ciutadans *Q. Terentius Montanus* i *C. Salvius*, acompanyats d’un *simpulum* –cullerot cerimonial amb què es feien les libacions en els sacrificis– a l’anvers, i dues mans encaixant al revers (Fig. 1.1). Aquesta iconografia, pròpia del repertori de monedes del Segon Triumvirat, representa la concòrdia del govern romà del moment. El *simpulum* s’ha associat a Marc Emili Lèpid, un dels tres hòmens del Segon Triumvirat, procònsol d’Hispania *Citerior* entre els anys 43-42 ane i substituït de Juli Cèsar com a pontífex màxim després dels idus de març, raons per les quals se l’ha considerat el responsable de la primera concessió colonial d’*Illici* durant aquesta etapa tardorepublicana (ALFÖLDY 2003: 39-40; ABASCAL 2004: 80; RIPOLLÈS 2004: 199-200; ABAD 2006: 119).⁹ Però en aquest punt la investigació continua oberta a falta de més dades arqueològiques, ja que la colònia bé podria ser un propòsit triumviral, de Lèpid o, fins i tot, d’Octavi (posteriorment conegut com a August), fet que ampliaria la cronologia fundacional des de l’any 43 fins al 26 ane.

Del que no hi ha dubte és que *Illici* tingué una fundació com a colònia sota el mandat d’August i, un altre colp, la numismàtica en dona proves.

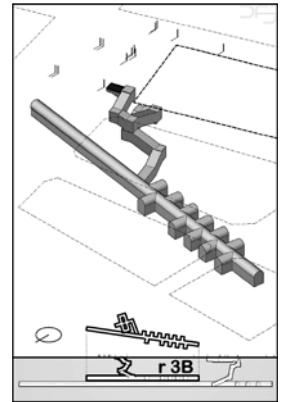
Fig. 1. Emissions monetals de la seca d’*Illici*, de l’any 42 ane al 37 dne.

⁹ L’atribució de l’establiment de la colònia a Lèpid ha sigut discutida en posar en dubte la lectura *co[n]s[ul]* de les lletres sobre el *simpulum* (AMELA 2013: 126-129).

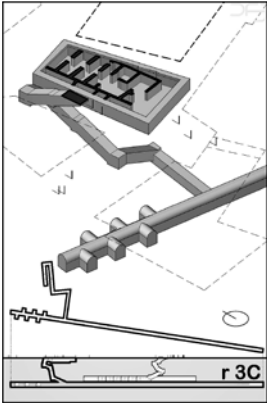
La seca cívica encunyà dues noves sèries de *semis*, la 2a i la 3a (RPC 90-193), ambdues amb l'efígie de l'emperador a l'anvers, amb cap llorejat i l'epígraf *Augustus divi ffiliius*, qüestió per la qual se li assigna una cronologia posterior al 19 ane (ABASCAL-ALBEROLA 2007: 102-103). La llegenda s'usà per primera vegada a Roma l'any 17 ane (RIC I 337-342), i fou copiada a *Lugdunum* el 15 ane (RIC I 162), de manera que és probable que entre els anys 15 i 13 ane començara a usar-se a *Hispania* (GÓMEZ 2003: 294, nota 20). Al revers es representaren dos símbols de caràcter ben diferent; d'una banda, l'*aquila* i el *vexillum* 'estendard' entre dos *signa* (RPC 190 i 191) (Fig. 1.2), emblemes militars que s'interpreten com un símbol de la participació de les legions romanes en l'acte de fundació (RIPOLLÈS 2004: 201); de l'altra (RPC 192 i 193), un temple tetràstil amb coberta a dues aigües, frontó amb òcul, porta tancada de doble fulla i podi de tres graons, amb la lectura *Iunoni* –'dedicat a Juno'– a l'arquitrau (Fig. 1.3); potser un temple capitolí situat al fòrum d'Ilici en honor a Júpiter, Juno i Minerva (ABASCAL 2004: 84) abans de l'any 12 aC en què es daten aquestes sèries¹⁰ (ABASCAL-ALBEROLA 2007: 103-104).

Aquesta (re)fundació afegí el *cognomen Augusta* a la colònia, i amb aquests apel·latius apareix ja en les encunyacions següents de *semises* i asos durant l'etapa de l'emperador Tiberi (RPC 196-198 de les sèries 4a, 5a i 6a) amb tres reversos diferents: novament dos *signa* i *aquila* militars en al·lusió a l'origen legionari dels nous colons (Fig. 1.4), l'altar amb l'epígraf *Sal[uti] Aug[ustae]* (Fig. 1.5) que constitueix l'evidència del culte a una *virtus* imperial personificada en el marc del culte imperial (ABASCAL 2004: 85) i, finalment, dos togats encaixant la mà sobre un altar en què apareix l'epígraf *Iunctio* (Fig. 1.6), 'unió' o 'aliança'.

L'anàlisi de les monedes encunyades a Ilici ratifica, d'una banda, la vinculació amb August de la ciutat, que definitivament integrarà en el seu nom el de l'emperador i, de l'altra, que a partir del seu successor Tiberi la ciutat va poder disposar d'un altar consagrat a August. El tipus amb la llegenda *Sal[uti] Aug[ustae]* s'utilitzava per fer sacrificis en pro de la salut d'una persona (RIPOLLÈS 2004: 201), molt probablement de la família imperial, i J. M. Abascal (2004: 85) no dubta a identificar-lo com el culte a una *virtus* imperial personificada en el marc del culte a l'emperador August, l'apoteosi i deïficació del qual les proclamà el Senat de Roma el 17 de setembre del 14 dne, vint-i-nou dies després de la seua mort. El culte a l'emperador, identificat ja com un déu, es va difondre ràpidament a partir de Tiberi, que autoritzà *Tarraco* l'any 15 dne a construir-hi un temple dedicat a August, segons relata Tàcit (*Ann.* I, 78.1). La numismàtica ha permès també inferir aquest culte a

¹⁰ Dubtem que la representació monetar il·licitana corresponga a un temple ja construït a la colònia en les dates d'emissió de la moneda, i ens inclinem més per la representació d'un temple simbòlic. Ens hi fa pensar la semblança amb un auri de l'any 36 ane (ZANKER 1992: 56, fig. 26), a l'anvers del qual apareix Octavi barbat i al revers la imatge idealitzada del temple que des de l'any 42 ane estava projectat en honor a Juli Cèsar, tot i que no es va plasmar fins a la seua consagració el 18 d'agost del 29 ane. Atés que encara no s'hi han trobat proves feaents de les seues restes materials (LARA 2005: 166), però, la nostra hipòtesi haurà d'esperar una constatació arqueològica.

¹¹ La data del 26 ane és la més àmpliament acceptada per la investigació (ALFÖLDY 2003: 44; ABASCAL 2004: 68-89).

¹² L'estada més llarga d'August a Hispània s'allargà entre els anys 27 i 24 ane. Per motius de salut romangué a *Tarraco* tot el 26 ane, exercint des d'allà els seus 8é i posterior 9é consolat (25 ane), i fins i tot el primer semestre del 10é el 24 ane, any de tornada a Roma (ABASCAL 2006: 65). La seua presència en sòl hispà no cal dir que suposaria la consecució de molts projectes fundacionals, entre els quals estaria el de la *Colonia Iulia Ilici Augusta*.

¹³ «El inicio de la guerra contra cántabros y astures comienza en el 29 aC, con la campaña de *Titus Statilius Taurus*, quién recibirá en esta ocasión su tercer saludo imperial. No es algo irrelevante constatar que la pacificación del noroeste fue iniciada y acabada por *Taurus* y *Agrippa*, los dos principales hombres del Imperio y aquellos que aparecían a continuación del emperador en la jerarquía, según *Velleius Paterculus*» (RODDAZ 1993: 114). *Agrippa* i *Statili Taure* no provenien de famílies nobles, eren *novi homines* que assoliren cotes altíssimes de poder al costat d'August (SYME 2010: 125).

Carthago Nova (RAMALLO 2003: 202; ABASCAL 2004: 85), i arqueològicament s'ha proposat a la veïna *Lucentum*, on excavacions recents han documentat un possible complex de culte imperial al fòrum de la ciutat (OLCINA et al. 2015: 259 i 2020: 183). Per totes aquestes raons és més que probable que a *Ilici* existira igualment un culte a August des de dates primerenques.

3. ELS DOCUMENTS EPIGRÀFICS

L'estret vincle d'August amb *Ilici* es pot rastrejar també a partir d'una epigrafia que, encara que escassa, aporta un considerable valor informatiu.

El primer exemple és un pedestal gravat amb el nom del patró de la colònia: *Titus Statilius Taurus*, general i almirall romà que pertanyia a l'estret cercle d'hòmens de confiança d'August. Les vicissituds d'aquest pedestal dedicat al patró d'*Ilici* les trobem esmentades per primera vegada en l'obra de C. Sanç (1621: 128ss.):

como a pocos días que fuera 4 de febrero deste año 1621, descubriendo unos cimientos en medio de la Alcudia que en arabigo es lo mesmo que loma de tierra, se allaron una piedra picada de cinco palmos de alto y tres de ancho, con las letras siguientes en quatro ringlones, supuesto que en el de abaxo ay algunas letras comidas y gastadas del tiempo, la qual piedra sus mercedes de justicia y jurados mandaron ponerla en la pared del archivo en la plasa mayor como allí se ve juntamente con otra piedra de Augusto Cesar.

A la inscripció, actualment encastada a la façana de l'Ajuntament d'Elx, pot llegir-se: *T(ito) Statilio / Tauro, imp(eratori) / III, co(n)s(uli) II, / patrono* (ABASCAL 2004: 81), i es tradueix com «a Titus Statili Taure, patró, aclamat emperador per tercera vegada, en el seu segon consolat» (Fig. 2.1).

Statili Taure fou cònsol sufecte l'any 37 ane al costat de Marc Vipsani *Agrippa*; l'any 26 ane, data probable de la (re)fundació d'*Ilici*,¹¹ fou parella consolar a Roma amb el mateix August, que aleshores era a Hispània en el seu segon viatge;¹² i en el 16 ane *Statili Taure* fou *praefectus urbis* de Roma. Per aquest motiu E. Hübner datà la inscripció trobada a l'Alcúdia entre els anys 25 i 15 ane (ABAD-ABASCAL 1991: 82). Queda clar que August trià com a patró de la ciutat d'*Ilici* al millor dels seus comitents —exceptuant-ne *Agrippa* que fou patró de *Carthago Nova*, *Tarraco* i *Emerita*—, ja que des del 36 ane a *Nauloc* (Sicília) i el 31 ane a *Actium*, així com en la guerra contra càntabres i asturs entre el 29 i 28 ane, *Statili Taure* sempre va ser un general fidel als plans i estratègies d'August per a reafirmar la consolidació de l'Imperi,¹³ exercint el paper de tercer home del règim —un pas per darrere d'*Agrippa*— amb

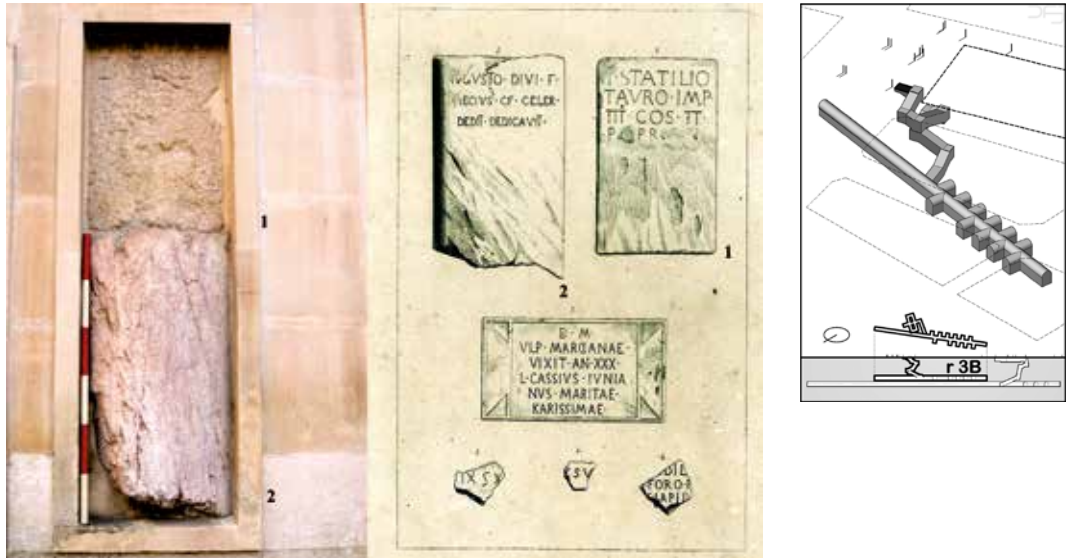
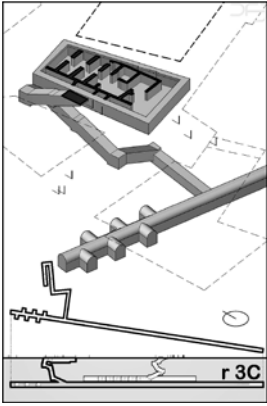

Fig. 2. Vestigis epigràfics de la colònia il·licitana ubicats a la façana de l'Ajuntament d'Elx. 1. Pedestal de Titus Statilius Taurus, patró d'*Ilici*. 2. Pedestal dedicat a August per *Gaius Maeci* (dibuixos d'A. IBARRA 1879, foto de P. Ramon Baraza).

lleialtat absoluta (SYME 2010: 398). Resulta significatiu que tots dos fossin els *deductores* o patrons de dues ciutats veïnes, *Ilici* i *Carthago Nova*, unides per la *via Augusta* en l'eixida a la costa des de la Meseta i el nord peninsular, i punts vitals en les estratègies d'ocupació i aprovisionament de Roma.

La segona inscripció, també ubicada actualment a la façana de l'Ajuntament d'Elx, diu: *Augusto divi f(ilio) / C(aius) [M]aecius C(aii) f(ilius) Celer / dedit dedicavit* (ABASCAL 2004:83) que es tradueix com «Dedicat a August, fill del diví (es refereix a Juli Cèsar), per Gaius Maeci Celer, fill de Gaius». L'esment més antic d'aquesta inscripció de l'etapa augustea el trobem en l'obra de Petrus Apianus i així és citat per Cristòfol Sanç en la seua obra manuscrita. Apianus (1534: foli 9) diu que es trobà al camp il·licità, «in agro illicitano in columna prope alta camna», i Sanç, gairebé un segle després, precisa que

Esta piedra fue traída segun tengo entendido de la loma de la Alcudia, y reposo en la plasuela de nuestra señora de la Merced como yo la vi en este puesto y lugar, y despues se truxo a la plaza mayor a donde agora esta puesta en la pared del archivo por haverlo mandado sus mercedes de justicia y jurados año 1621, se supiese allí junto la piedra de Estatilio Tauro. Es de redondes

que dos hombres la abarcaran y de altura de 9 palmos, su color jaspeado, el grano menudo y fuerte (Sanç 1621:138).

Aquesta inscripció dedicada a August formava part d'un pedestal en forma de columna d'uns 90 cm de diàmetre, amb un sòcol i un coronament que no es conserven. Les dimensions del fust adverteixen de les proporcions de l'escultura d'August que sustentava, superiors a la mida natural, així com la possible ubicació al fòrum de la ciutat (ABASCAL 2004: 83). El monument va ser dedicat per Maeci Celer, segurament un membre de l'elit local, entre els anys 26 ane i 14 dne, ja que August és citat com a fill del diví Juli Cèsar, però no encara com a *divus Augustus* (ABASCAL 2004: 83; CORELL 1999: 52-54), una advocació que tingué lloc només després de la seua mort.

D'Ilici també tenim una inscripció feta sobre suport metàl·lic, en concret bronze, coneguda com a *tabula* d'Ilici (Fig. 3) i que és un document d'especial rellevància per a la reconstrucció de la història de la colònia. Es tracta del fragment d'un document més extens en què es llegeix el nom de deu colons beneficiaris del repartiment de terres pels voltants de la colònia. Aquest tipus de documents cadastrals solia exposar-se públicament en les parets del fòrum, on es penjaven i exhibien també els altres documents jurídics i legislatius importants de la ciutat. La *tabula* fa esment de deu dels aproximadament nou-cents veterans de guerra llicenciats que arribaren a Ilici (MAYER - OLESTI 2001: 129), ja que, en llicenciar-se després de vint anys de serveis a les legions romanes, els nous colons eren recompensats pel Senat amb un lot de terres. Hi apareixen amb els seus *praenomen*, *nomen*, filiació i lloc de procedència (CHAO *et al.* 1999; MAYER-OLESTI 2001; OLCINA 2011; TENDERO-RONDA 2014:233; TENDERO 2016:128; 2017:61), així com la indicació del lot de terres que els hi corresponia després del sorteig: la *sortitio*. Per facilitar-ne el repartiment, els voltants d'Ilici van ser parcel·lats en *centuriae*, quadrícules traçades sobre el terreny dins les quals s'establirien les diverses propietats. El camp d'Elx és, sens dubte, un dels exemples de paisatges més ben conservats per a comprendre aquest tipus de parcel·lació ja que l'ús continu dels camins perimetrals que dibuixaven cadascuna de les quadrícules, així com l'ocupació a partir d'època andalusina de molts dels seus trams per a la conducció dels canals de reg derivats de la séquia Major, han fossilitzat unes compartimentacions gestades fa més de dos mil anys pels agrimensors romans.

El descobriment de la *tabula* l'any 1996 a les excavacions practicades a l'espai central del jaciment de l'Alcúdia –lamentablement

*Sicci iug(era) CXXX et traiect(a) / ex l(imit)e V | (cardine) III iug(era)
VI s(emissem) et ex l(imit)e III | (cardine) III iug(era) VI s(emissem) h(ominibus) X / super
esting(era) XL in sing(ulos) iug(era) XIII / C(aius) Annius C(ai) f(ilius) Gal(eria) Seneca Icos(i) /
C(aius) Augustus C(ai) f(ilius) Gal(eria) Icos(i) / C(aius) Tettius C(ai) f(ilius) Scap(ia) Praeneste /
M(arcus) Marius M(arc) f(ilius) Gal(eria) Vibone / L(ucius) Aemilius L(uci) f(ilius) Hort(atia) Ulla /
P(ublius)
Horatius P(ubli) f(ilius) Quir(ina) Malaca / C(aius) Marius C(ai) f(ilius) Vett(uria) Corduba /
L(ucius) Valerius L(uci) f(ilius) Fal(erna) / Aurelia Cariss(a) / L(ucius) Fabius L(uci) f(ilius) Gal(eria)
/ Icos(i) / Quintus Fufius Q(uint) f(ilius) Mae(cia) / Ballaricus.*

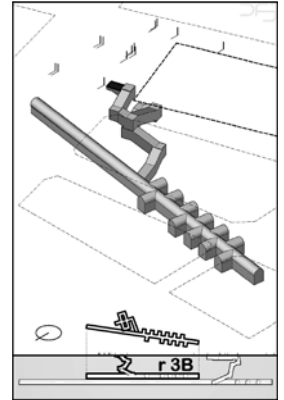

Fig. 3. *Tabula* d'Ilici con la *sortitio* o repartiment de terres.

fora de context—, suposà una troballa d'extraordinària importància que complementava la dada oferida en la *Historia Naturalis* de Plini el Vell sobre *Ilici* i la seua condició de colònia immune exempta del pagament de tributs i, al mateix temps, receptora dels gravàmens d'*Icosium* (l'Alger, Algèria). Aquesta relació amb la ciutat nord-africana suposa encara en l'actualitat un debat entre els investigadors (SEGÚI 2017: 266-272), especialment després de la menció en el text de la *tabula* de tres *icositani* com a beneficiaris de la *sortitio*, qüestió que sembla reforçar la citació de Plini. En la seua lectura de la inscripció, G. Alföldy separà aquests tres individus de la resta i els assimilà com a veterans i/o ciutadans d'*Icosium*, de la tribu Galèria, que era la pròpia d'*Ilici* (ALFÖLDY 2003: 44). Els postulats d'aquest historiador hongarés foren seguits per J. M. Abascal, que proposà la data *post quem* del 33-25 ane per a l'escriptura de la *tabula* —inicis del principat d'August— per ser el moment de l'establiment del *Conventus Civium Romanorum* d'*Icosium* a la costa de la *Mauretania Caesariensis* (ABASCAL 2004: 86). Es calcula que el cessament de la relació tindria lloc cap a l'any 42 dne, a causa de la maduresa com a ciutat romana d'una *Icosium* que acabaria sent colònia amb Vespasià (BERNARD 2014: 80). Per tant, la *tabula* d'Ilici és un document d'extraordinari valor històric que corrobora les importants transformacions experimentades per la colònia il·licitana durant el mandat d'August, tant a la ciutat com en el seu territori immediat; dades a les quals se suma el notable augment poblacional davant l'arribada dels nous colons.

4. LA DOCUMENTACIÓ ARQUEOLÒGICA

En un treball recent hem fet una aproximació a la topografia original de l'Alcúdia a partir de dades documentals i arqueològiques (TENDERO-RONDA 2020a: 232-236), partint de la premissa que la fesomia que hui coneixem d'aquest jaciment arqueològic està completament desdibuixada a causa de les reiterades accions, sobretot de caràcter agrícola, patides durant els dos últims segles. El resultat d'aquestes investigacions confirma que ni els límits ni la superfície aplanada d'aquesta lleugera altura, dominada pels grans espais abancalats que hui veiem, van ser la topografia primitiva sobre la qual s'assentà la ciutat d'*Ilici*. La nova visió recuperada ofereix una elevació respecte a les terres circumdants més contundent al nord i al oest, però que baixa en suau pendent fins a gairebé enrasar amb els terrenys adjacents pel

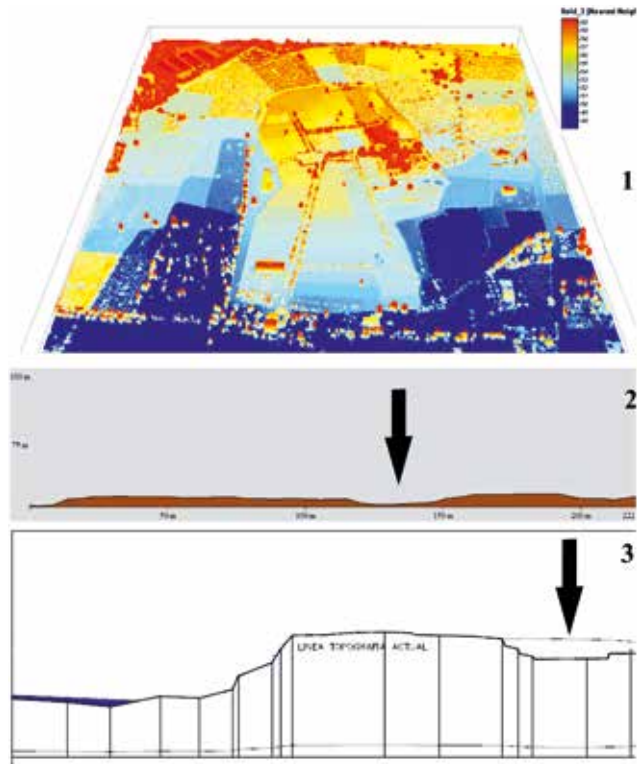
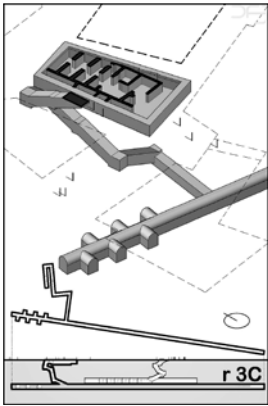

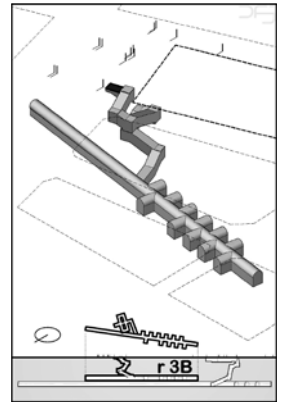
Fig. 4. Topografia original d'*Ilici*: 1. Imatge Lidar que indica el pendent nord-sud del terreny (cortesia de J. Navarro); 2. Secció transversal del jaciment arqueològic amb sentit oest-est, amb indicació de la depressió central (cortesia de J.A. Cañadilla); i 3. Secció amb sentit nord-oest - sud-est, des de la llera del Vinalopó fins a l'Alcúdia, amb indicació de la dita depressió (cortesia d'E. Vicedo).

sud. Cap al sud-oest, i sobretot cap a l'est, els límits urbans s'amplien, i superen l'espai tradicionalment establert entre les 10-11 ha, fins a arribar a gairebé les 18 ha. La *lloma* estaria travessada amb sentit nord-sud per un tàlveg central, un espai deprimat on convergeixen les conduccions d'aigües de la ciutat romana per a evacuar-les pel sud. Aquesta depressió central es percep a simple vista si atenem a les cotes de profunditat en què es troben les restes arqueològiques visitables durant la visita al jaciment, més properes a la superfície en els seus costats est i, sobretot, oest, i molt més enfonsats en els trams centrals (Fig. 4).

Les dades de les excavacions arqueològiques practicades fins a la data confirmen que sobre les ruïnes de la ciutat tardorepublicana, que segueix un urbanisme ordenat amb nous patrons d'orientació dels seus murs diferents als de l'alineació de la ciutat ibèrica, se'n construeix una de nova associada a la promoció jurídica colonial. A falta de noves intervencions de camp que permeten ajustar el ventall cronològic, a l'estat actual de la investigació es pot precisar que la nova ciutat s'edificà bé sota l'impuls de la primera fundació, cap al 42 a.n.e., o bé a partir de la segona, cap al 26 a.n.e., però, en qualsevol cas, en funció d'un projecte urbanístic que vingué de la mà de la seua promoció jurídica (TENDERO-RONDA 2020a: 237; 2020c: 105). La gènesi de la seua condició colonial comportà tres condicionaments ineludibles.

D'una banda, la construcció d'un fòrum, del qual per ara no tenim dades arqueològiques feaents però sí diversos elements aïllats i fora de context que sens dubte van formar part dels monuments que s'hi devien ubicar –com els esmentats pedestals per a les escultures d'August, promotor del projecte colonial, i la del patró de la ciutat, Statili Taure–. Al fòrum es devia situar també almenys un temple –potser com el que apareix en el revers d'una de les monedes que hem vist unes línies abans– tetràstil i amb la llegenda *Iunoni* en l'arquitrau. És probable que es tractara del temple capitolí on es retia culte a Júpiter, Juno i Minerva, fet que devia encaixar bé en l'arquitectura pròpia d'un centre colonial i, segons la llegenda de l'anvers, en un moment anterior a l'any 14 d.n.e., ja que August, com hem vist, és esmentat encara com a fill del diví Juli Cèsar. Aquestes raons porten a considerar a alguns autors, com J. M. Abascal (2004: 84), que, tant per l'aspecte físic com per la advocació, aquest temple va haver de situar-se en un dels laterals del fòrum o, fins i tot, presidint-lo, i que a més va poder ser un dels més antics recintes de culte romà a *Ilici*, potser contemporani a la *deductio*, moment de la concessió del títol de colònia.

El segon dels esdeveniments derivats de la promoció colonial fou la construcció d'una muralla que separara l'espai *intramoenia*, o urbà, de

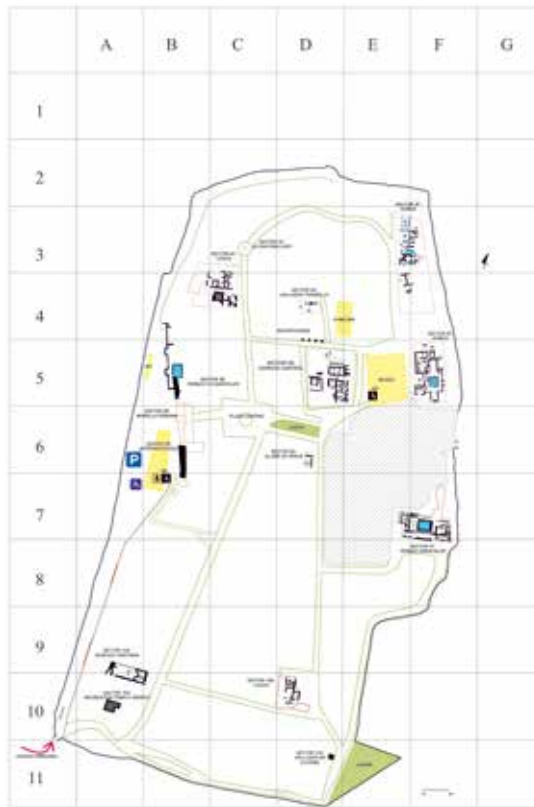
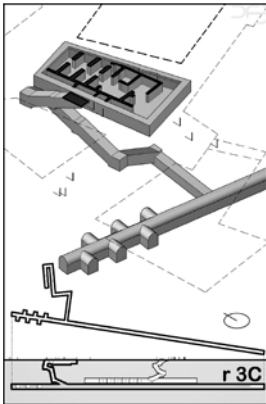
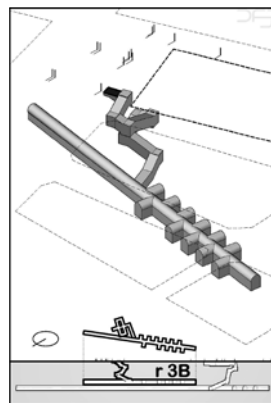

Fig. 5. Planta general amb la sectorització del jaciment arqueològic de l'Alcúdia (E. Moreno).

l'ager o terres extramurs. S'excavaren dos trams al sector 6B de l'Alcúdia (Fig. 5), just en el front occidental darrere de l'actual Centre d'Interpretació (Fig. 6), adaptats a la topografia que baixa suaument cap al sud i amb un disseny en cremallera que alterna cossos farcits de pedres amb altres amb terra piconada. La fàbrica d'aquesta muralla s'articula a partir d'una fonamentació composta per grans pedres i carreuons assentats sobre un *rudus* de còdols; sobre aquests, un sòcol de pedres irregulars, *opus incertum*, disposades en fileres horitzontals, travades amb terra i amb còdols a les interseccions per omplir els buits; i, finalment, rematant la construcció, un alçat de toves amb aparell de llarg i través. No es documentaren restes d'arrebossat exterior entre els sediments analitzats, però se'n pot descartar l'existència a causa de la dilatada exposició d'aquesta obra a la intempèrie i els consegüents efectes de l'erosió. En aquest sentit comptem amb diverses dades: d'una banda arqueolò-

giques, ja que en l'excavació del tram més meridional exhumat es va detectar una enorme fossa d'espoli datada al segle VII (GARCÍA-HERAS *et al.* 2007: 65) que desmantellava part del parament de la muralla per extreure'n les pedres, segurament amb el propòsit de reutilitzar-les en altres obres de la ciutat, qüestió que confirma que en aquestes dates tardanes la muralla, encara que ja molt alterada respecte de la seua fisonomia original, seguia dempeus. I, de l'altra, perquè es conserven documents pretèrits en els quals s'esmenta l'existència de grans llenços muraris visibles en l'Alcúdia els anys 1565, 1610 i 1621, fins a arribar a les notes del segle XIX, en què els únics murs perimetrals visibles es corresponen amb el parament exterior de les termes occidentals (ABAD *et al.* 2000; RAMOS-TENDERO 2000; TENDERO-RONDA 2020b).¹⁴ Si deduïm que aquestes referències a grans murs, que tenien «de circuyto i redondes dos mil y veynte passos» el 1621, devien ser probables al·lusions a una muralla perimetral que delimitava almenys una part de la ciutat, i com a dada addicional afegim que en l'argot agrícola de la zona l'equivalència de tres passos es correspon amb 2m lineals, resulta que al segle XVII els llenços de muralles conservats a l'Alcúdia devien rondar els 1350 m (TENDERO-RONDA 2014: 237, nota 24; 2020b: 460), una dada força equivalent a la proposada per R. Ramos (1975: 65), que els ajusta a uns 1400 m. Atenent a la recerca actual, i tenint present que els límits urbans de la ciutat devien patir ampliacions i contraccions al llarg de la història, resulta suggerent pensar que aquestes descripcions antigues fan esment a la muralla que sabem construïda en època d'August atesa la datació dels materials arqueològics recuperats a la base i el rebllit del tram excavat del sector 6B. Però també cal ser cautelosos perquè en les successives convulsions urbanes, de creixement i sinèresi de l'espai cívic, es devien edificar diverses línies de muralla que anaren perfilant o ajustant els límits canviants de l'*urbs*. L'alçada estimada per a aquest tram de muralla que ocupa el sector 6B s'estableix entre els 5-6 m, als quals, almenys en aquesta part occidental, s'hi afegiria a un fossat de prop de 8 m de profunditat, com es desprén dels resultats obtinguts en els sondejos manuals i geotècnics fets abans de la construcció del Centre d'Interpretació i els seus voltants.

I, finalment, el tercer dels esdeveniments fou la parcel·lació territorial, fossilitzada en l'entorn circumdant a l'Alcúdia com s'ha tractat ralla. Cal esperar al 1887 per tal que P. Ibarra, aprofitant les faenes d'adaptació agrícola de la finca de l'Alcúdia promogudes pel Dr. M. Campello (propietari aleshores de bona part dels terrenys que hui ocupa el jaciment arqueològic), constatarà la troballa en el sector 5B d'un llarg llenç amb torres avançades que identificà amb les muralles citades pels autors anteriors (IBARRA 1926: 186-187), però que les excavacions actuals han identificat amb el mur exterior d'un enorme complex termal (TENDERO-RONDA 2020b: 460-461).

¹⁴ A. Ibarra (1879: 83) cita l'existència d'un manuscrit conservat a l'Arxiu Històric d'Elx que diu que «En 14 de Abril de 1565 se midieron sus murallas, que se componian de dos mil veinte pasos, masisadas de cal y canto, y sumamente altas». Aquesta descripció és recollida després per C. Sanç (1621: 127-128): «medidas sus murallas como hoy permanecen con pedasos de paredones que tienen de circuyto y redondes dos mil y veynte passos, hechas de cal y canto, y en muchas partes tan alta que no se puede entrar ni subir» o, almenys, són ambdues tan precises que coincideixen plenament (LORENZO 2016: 208). Entremig trobem la referència de G. ESCOLANO (1610: 27) que en referir-se a l'Alcúdia, diu: «se dejan ver fundamentos y lienzos de tan estendido sitio, que pregonan haber servido á mayor poblacion que hoy es Elche». Però a partir del segle XVII ja no hi ha referències implícites a grans trams de murs que poguem inferir corresponents a una mu-

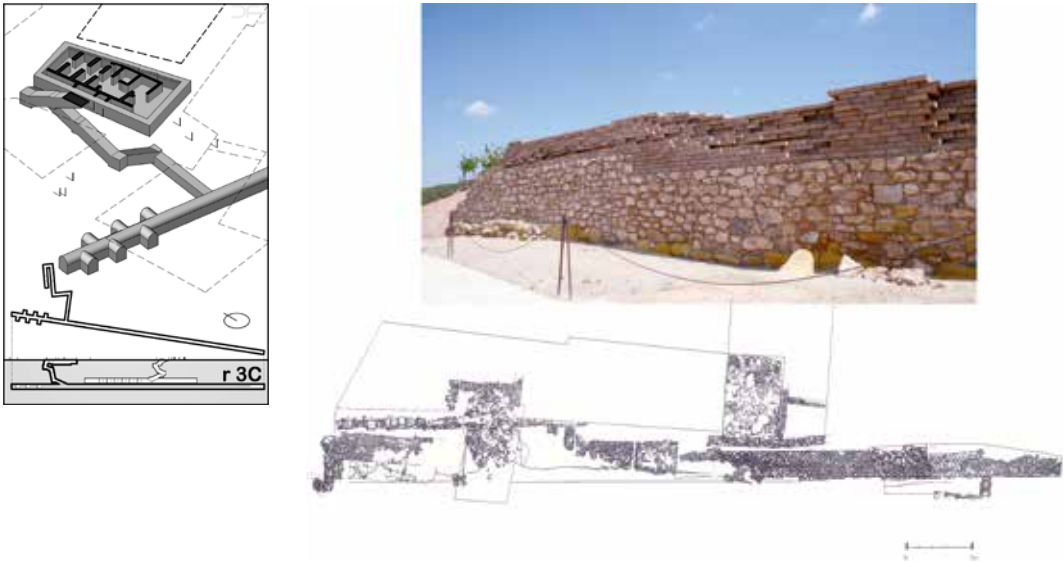
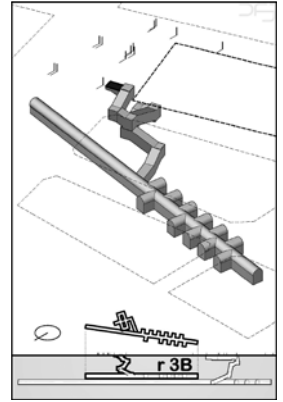

Fig. 6. Vista d'un tram de la muralla i dibuix de la planta general.

més amunt i de la qual disposem d'un document cadastral d'extraordinari valor: la tabula d'*Ilici* (Fig. 3). La compartimentació dels terrenys dependents de la colònia es projectà a partir de dos eixos lleugerament desplaçats respecte al nord geogràfic (nord-est sud-oest i sud-est nord-oest), i tradicionalment s'ha suposat que a les ciutats romanes aquests eixos partien del fòrum de la ciutat, de manera que territori i centre urbà seguien la mateixa ordenació harmònica. No obstant això, en el cas d'*Ilici* aquest canó no es correspon amb les circumstàncies de la seua gènesi, ja que, independentment de no tenir hui dia la materialitat del fòrum colonial per poder-ho precisar, hi ha dos elements inqüestionables: d'una banda, que l'orientació de la parcel·lació del territori no es correspon amb l'ordenació urbana de la *civitas* i, de l'altra, que la ciutat queda inserida en una de les centúries o quadricules (OLCINA 2011: 7, fig. 9), per la qual cosa *cardo* i *decumanus* principals de la centuriació no es creuen dins d'ella, sinó fora del recinte murallat. Aquesta intersecció dels dos principals vials sembla situar-se en la confluència entre el camí de Biscarra i el d'Alborcat, carretera aquesta última per la qual passava la *via Augusta*, la principal calçada romana que, provinent de nord i després de travessar la vall del Vinalopó, discorria pels terrenys plans del Camp d'Elx i que continuava cap al sud, camí de *Carthago Nova*, per a seguir el seu trajecte cap a les regions meridionals d'*Hispania*.

L'arqueologia també aporta dades d'especial rellevància per a poder precisar amb bastant encert les dimensions que aconseguí la colònia durant la fase augustea, ja que, a més de les restes conegudes dins l'espai que ocupa el jaciment arqueològic, tradicionalment adscrit a l'Alcúdia, excavacions d'urgència practicades en dues finques particulars a l'est¹⁵ han oferit apunts rellevants que indiquen que la ciutat sobrepassà els límits de la lloma i, de vegades de forma esglaonada –com es pot veure en les estructures del sector 7F on estan les termes orientals (Fig. 5)– s'adaptà a un suau pendent amb la qual cosa es perllongà i omplí l'espai fins als voltants de la *via Augusta*. Aquesta ampliació urbana es va haver de fer després de la centuriació del territori, datada segons la *tabula* després del 33-25 ane, ja que l'orientació dels murs i de les restes de monuments que es localitzen en aquests solars a l'est de l'Alcúdia estan orientats, aquesta vegada sí, seguint els eixos de les quadrícules centuriades i no els de la ciutat, de manera que es proposa una data *post quem* 25 ane per a aquest creixement urbà (TENDERO-RONDA 2020a: 238). En definitiva, amb August l'espai *intramoenia* va experimentar un creixement notable davant la més que probable necessitat de superfície cívica per l'arribada massiva de colons, així com per les noves dotacions d'edificis administratius, polítics i religiosos necessaris en una colònia romana; però també va suposar l'enlairament de l'ocupació de l'entorn mitjançant la *sortitio*, amb un *ager parcel·lat* on a poc a poc proliferaran les vil·les.

En l'anàlisi estratigràfica dels sectors excavats a l'Alcúdia on es localitzen nivells de la fase que tractem és recurrent l'existència d'un potent estrat d'abocament de forma intencional que serveix per regularitzar i anivellar les superfícies abans de la construcció de la ciutat colonial. Aquest nivell aportat va poder garantir també la correcció dels pendents d'evacuació, premissa imprescindible prèvia a la implantació d'un sistema de clavegueram que, a partir d'aquestes dates, circularà pel subsòl dels principals carrers il·licitans. En aquests estrats d'anivellament és habitual la troballa de fragments escultòrics d'època ibèrica reutilitzats ara, un cop perduda la seua funció i significació primigènia, com a part del material de farciment. En altres ocasions, aquestes escultures fracturades es van emprar com un element més en l'aparell de cimentacions –com a la base de la muralla augustea del sector 6B en què es localitzà, travada al costat d'altres pedres irregulars, un fragment de guerrer que conserva part del faldellí i l'arrencada d'una de les seues cames (Fig. 7.1)– o formant part d'empedrats com en l'anomenat «carrer sacre» del sector 11A (Fig. 5), d'on es van extreure un bon nombre de fragments, com un cap de griu (Fig. 7.2), guerrers amb escuts (Fig. 7.3) o personatges masculins togats (Fig. 7.4) (RONDA 2018: 165-166; nota 263).

¹⁵ Agraïm la informació facilitada per Eduardo López Seguí, gerent de l'empresa Alebus, SL

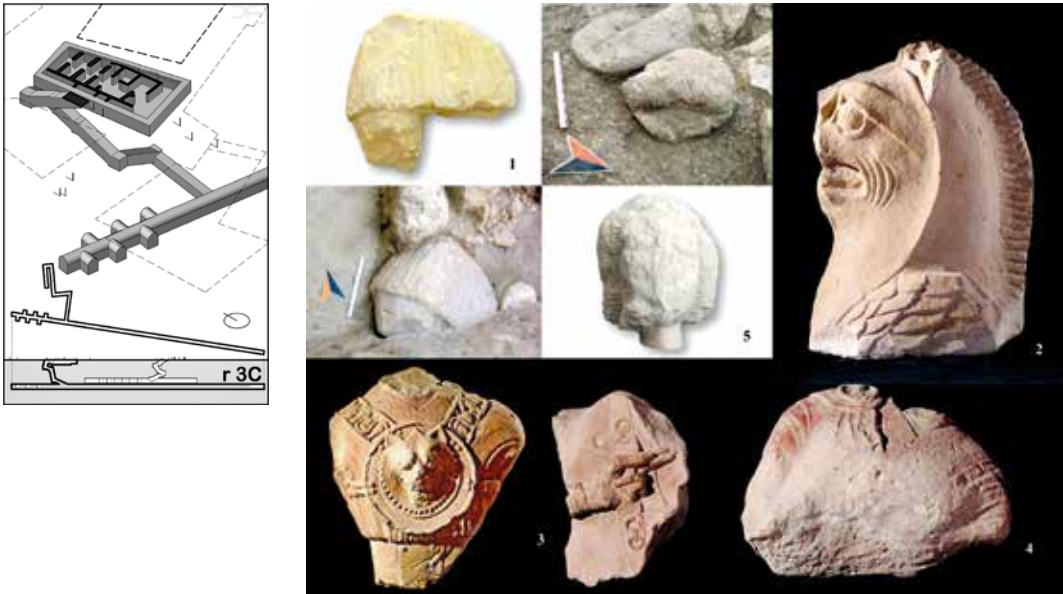

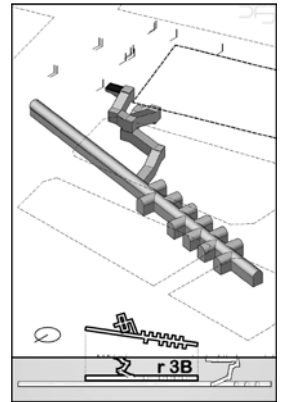
Fig. 7. Restes escultòriques ibèriques trobades en nivells augusteus: 1. Guerrer de la muralla i context del seu descobriment (2007, sector 6B); 2, 3 i 4, griu, tors de guerrer, mà amb escut i togat amb fibula (1949, sector 10A); i 5, cap de sirena i moment de la troballa (2011, sector 4C).

A més d'aquest estrat d'anivellament, en el sector 4C (Fig. 5) s'han documentat fosses datades també durant el principat d'August que s'omplien amb els mateixos materials heterogenis, incloent-hi elements escultòrics ibèrics fracturats, com un cap de sirena (Fig. 7.5). La presència d'abocaments intramurs és, sens dubte, un fet anòmal per a aquest tipus de societats on la regulació dels residus urbans està ben gestionada en espais fora de la ciutat i, fins i tot, hi existien sancions. No obstant això, és molt probable que estiguem davant d'un fet similar al conegut al fòrum d'Empúries (CARRERAS 2011; RODRÍGUEZ 2011), on sobre un solar dissenyat i deixat en reserva per a futures construccions es perforaren sitges durant una primera fase d'ocupació que, posteriorment, van ser amortitzades amb deixalles. Si és similar al nostre cas en 4C, estariem davant d'una prova de la planificació global del sòl urbà de la colònia, amb *solarii* projectats (CAMACHO 2011) fins i tot en aquelles àrees que no seran edificades fins més avant.

Les escasses construccions que per ara es poden datar amb seguretat en aquesta fase, i que en ocasions són habitades fins ben entrat el segle I d'ne (TENDERO-RONDA 2020c: 106), estan construïdes amb sòcols de pedra sobre fonamentacions majoritàriament de còdols. En els alçats

s'utilitzà la tova, la tàpia o el pastat de terra, de vegades arrebossats i pintats normalment amb un to roig intens, sense que es descarten altres acabats més exclusius que, sens dubte, denoten un programa decoratiu complex i costós. Un exemple es documenta entre els fragments dels enlluïts pintats que foren emprats com a part del farciment en els estrats previs a la construcció del nivell d'ús de les termes occidentals; l'enorme desnivell que havien de salvar, entre la base del mur perimetral i els nivells de pavimentació d'aquestes termes construïdes cap a l'últim terç del segle I dne, obligà a l'abocament d'una gran quantitat de metres cúbics de terra que serviren de base per a la construcció del sòl de circulació dels banys. Juntament amb la terra, s'hi abocaren nombroses pedres, toves i arrebossats, materials tots ells fracturats procedents d'enderrocs, probablement conseqüència d'obres o reformes en altres punts de la ciutat i, per tant, de construccions més antigues, per la qual cosa no es descarta que algun d'aquests arrebossats, tenyits en blau egipci –a base de lapislàtzuli– o amb motius vegetals, pogueren formar part del programa decoratiu dels habitatges d'època augustea. D'altra banda, no tenim constància arqueològica de cap dels edificis de representació que devien formar part de l'urbanisme colonial però sí que es localitzen elements arquitectònics, com cornises o capitells, que en formaren part i que es van reutilitzar en obres posteriors com a material *reviscut*.

En l'arquitectura domèstica són comuns els sòls de terra batuda i els empedrats de còdols. Per sota d'aquests paviments, en ocasions excepcionals, el registre arqueològic ha proporcionat singulars troballes interpretades com a dipòsits fundacionals; és a dir, un conjunt d'objectes enterrats per sota dels paviments dels habitatges que, sens dubte, tenien un caràcter religiós o arrelat en creences afavoridores de fortuna i protecció del nucli familiar. Un exemple d'aquests ritus propiciatoris es documenta en el sector 10D (Fig. 5) (RONDA 2018: 251; TENDERO-RONDA 2020c: 105), ja que en una de les seues estances orientals es localitzà, per sota del paviment de terra, una fossa circular en què s'ocultava una urna de cuina que contenia diversos objectes –un vas importat de vernís negre, un unguentari, un plat i un vas en miniatura, un disc de plom, un fusaiola, dues monedes i un penjoll d'os identificat com una *tessera lusoria* inscrita per les seues dues cares majors, en què es llegeix «Pernix» i el numeral «XVII», amb un orifici a l'extrem per a ser portada com a penjoll (ABASCAL 2012: 278; TENDERO-RONDA 2014b: 222) (Fig. 8.1)–. En aquest mateix sector es documenten també fosses votives fundacionals plenes d'objectes singulars, fetes abans de la construcció de la ciutat colonial (TENDERO-RONDA 2020c: 105ss.),

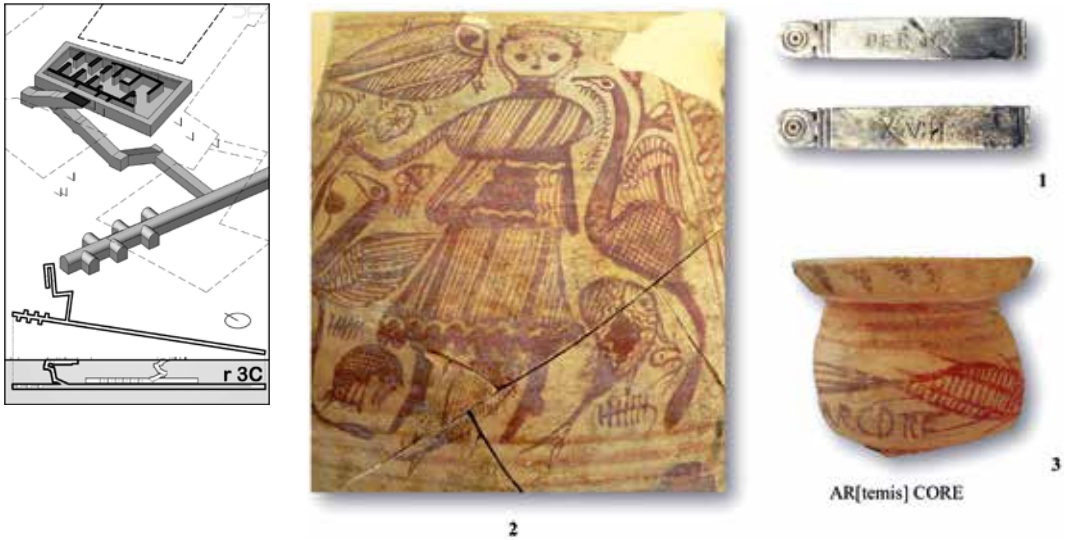

Fig. 8. Materials del sector 10D excavat per A. Ramos Folqués el 1956: 1. *Tessera lusoria*; 2. Detall del vas de «la ballarina», reconeguda com a deessa Àrtemis; i 3. Fragment de vas ritual imitatiu (forma Mayet XII) amb epigrafià llatina: AR[temis] CORE.

així com dipòsits amb ofrenes que probablement van formar part d'un *symposium* o celebració més complexa dedicada a la tríada Demèter-Corè-Àrtemis (RONDA 2018: 272ss; 2021: 66) (Fig. 8.2 i 8.3).

Però sens dubte, la major part de les evidències relacionades amb la fase augustea que ofereix el registre arqueològic de l'Alcúdia són els contextos ceràmics, un elenc d'atuellés que són determinants, en la majoria dels casos, per a poder datar amb precisió la fase històrica que analitzem. A *Ilici* són molt abundants els recipients que caracteritzen aquest període, i el repertori de formes i tipus es pot seguir en termes globals i per a diversos jaciments arqueològics en la publicació de V. Revilla i M. Roca (2010) sobre contextos ceràmics i cultura material d'època augustal a l'Occident romà.

La primera característica definitòria dels contextos ceràmics il·licitans de l'etapa augustea és l'arribada massiva de produccions fabricades fora de l'àmbit regional, amb importacions amfòriques o de vaixelles de taula produïdes majoritàriament en la *Baetica* i la península Itàlica, respectivament, i que reflecteixen la plena integració d'*Ilici* en els circuits comercials de la Mediterrània occidental (RONDA-TENDERO 2010), sobretot a partir de l'aparició al seu territori del *Portus Illicitanus* (Santa Pola), ancoratge pel qual la colònia quedarà integrada en els circuits mercantils de l'època.

L'arribada de productes de primera necessitat al costat d'objectes de luxe, de prestigi o les noves modes en els servei de taula, són índexs a valorar en la gradual implantació dels usos i costums propis de la societat romana que, en el cas particular d'Ilici, es veuran accelerats a partir del principat d'August per l'arribada d'uns colons plenament partíceps de la manera de vida de Roma i, per tant, principals clients en la demanda d'aquests productes que, a partir d'ara, satisfaran els mercats il·licitans.

Per atendre aquesta demanda elevada i fins a la plena integració del *Portus* en els circuits comercials mediterranis, a l'Alcúdia s'observa un fenomen singular: la *imitatio vasaria*. Aquest fet es defineix com la imitació per part de les terrisseries locals dels prototips importats, que en proveiran una àrea regional àmplia que abasta una bona part de sud-est peninsular

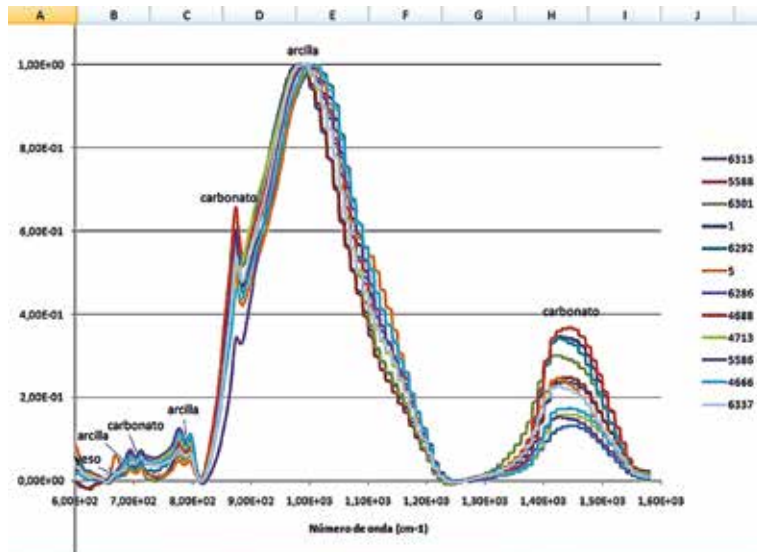
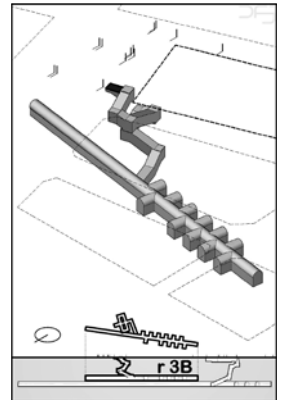
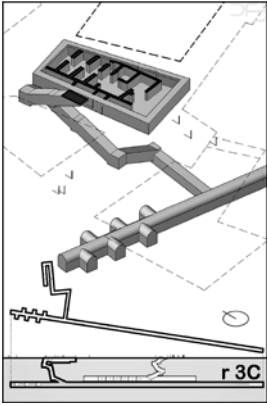

Fig. 9. Gràfica comparativa entre diferents recipients procedents d'Ilici. La similitud de pics i valls, així com la localització de les menes d'argila en zones pròximes, indiquen una producció local.

(RONDA-TENDERO 2014: 193-194). Aquestes produccions es caracteritzen per tenir unes pastes homogènies, conformades per argiles compactes seleccionades de les menes del costat del riu Vinalopó¹⁶ i zones limítrofes, depurades, de fractura rectilínia, de tons ocres a ataronjats, modelades a torn ràpid i que proporcionen productes de bona qualitat. La similitud en les anàlisis realitzades en demostren la fabricació local tot i no tenir constància arqueològica a dia de hui de la ubicació de les terrisseries (Fig. 9). El tractament superficial d'aquestes ceràmiques és un allisat excel·lent que de vegades és un brunyit, amb un acabat característic consistent en una decoració pintada amb òxids de ferro que donen com a resultat els típics tons rogencs propis de la ceràmica ibèrica.

El tret més significatiu d'aquests productes d'imitació local és que la pintura és usada amb un doble sentit. D'una banda, és un complement al fet imitatiu de manera que molts dels motius pintats són un additament per recrear, d'una manera completament original i única, algunes de les característiques dels objectes primaris o prototips –sèries de traços inclinats que simulen rodets impresos o incisions sobre els motius pintats per aconseguir l'efecte en relleu típic dels vasos metàl·lics, de les sigil·lates o dels de parets fines (Fig. 10)–. D'altra banda, pel seu repertori iconogràfic, en què es combinen motius arrelats en la tradició indígena ibèrica amb altres plenament romans, amb la qual cosa s'ofereixen escenes amb personalitat pròpia que defineixen una expressió genuïna: l'anomenat *estil il·licità*. Aquestes produccions locals, iniciades cap a finals del segle II o principis

Fig. 10. El fet imitatiu: comparativa entre produccions importades de vasos metàl·lics o terra sigillata aretina amb productes de fabricació local, on la pintura o les incisions sobre ella són un recurs per a imitar el relleu dels tipus originals.

¹⁶ Aquestes anàlisis s'han realitzat dins d'un projecte finançat pel Programa Propi del Vicerectorat d'Investigació i Transferència de Coneixement per al Foment de la I+D+I de la Universitat d'Alacant (2016), amb un equip format per M. Cerdà, A. Sánchez, J. Jordà, A. Ronda, M. Tintero, J. Tent, F. Marhuenda i M. C. Gómez.

del I ane, assoliran durant l'etapa d'August una àmplia difusió i una evolució tant en les formes imitades com en els elements iconogràfics pintats.

5. EL *CANTHARUS* D'ILICI: UN CONTEXT ARQUEOLÒGIC SOTA EL SIGNE D'AUGUST

Un cop analitzades les principals evidències documentals, materials i arqueològiques que han quedat en el registre, signes ineludibles de la petjada que August va imprimir a Ilici, ens queda per examinar minuciosament un dipòsit votiu fet en el seu honor i que consigna de manera palmària la dedicació de la renaixent ciutat a la seua persona.

La troballa del conjunt es produí en les excavacions que R. Ramos va dur a terme des de 1977 fins a 1988 a l'anomenat sector 5F del jaciment (Fig. 5). Va ser l'últim any, i amb pràcticament exhumada tota l'àrea que s'identifica amb una *domus* altimperial que actualment es pot veure a la visita a l'Alcúdia, quan decidí aprofundir en algunes zones, en aquest cas a l'habitació 8-9 AB de la seua quadrícula¹⁷ (Fig. 11). El sondeig en profunditat suposà l'eliminació del pis de *caementicium* de la casa romana, però no al complet, ja que va començar extraient la cantonada sud-est de l'habitació i va salvar el sòl restant, que apuntalà per extreure'n els dipòsits lateralment.¹⁸

Els testimonis originals sobre el descobriment s'han rastrejat en fotografies i en la breu memòria de la 54a campanya de 1988, ja que la

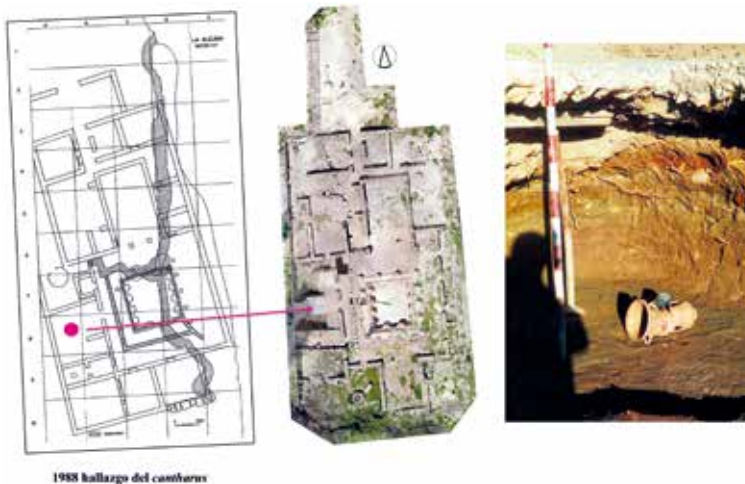
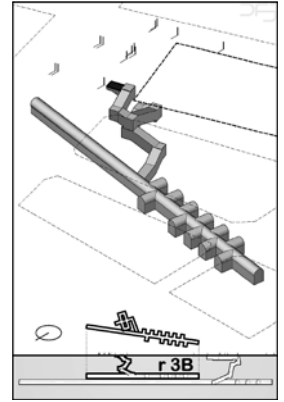
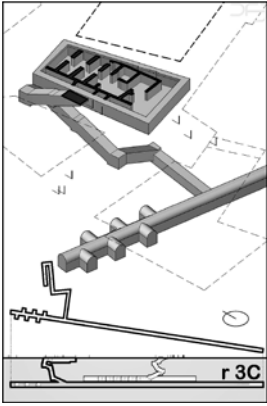

Fig. 11. Plànol del diari de R. Ramos (1988) amb les seues quadrícules d'excavació, i la correlació amb una imatge aèria actual del sector 5F. *Attrezzo* fotogràfic de R. Ramos de la troballa del *cantharus* per sota del terra volat d'*opus caementicium* de l'habitació 8A.

¹⁷ Sobre el perquè d'aquesta pràctica d'excavació, a un article que publicà sobre l'estat de les excavacions en el sector 5F adduí que «la finalidad es obtener conocimientos de la estratigrafía en distintos puntos del yacimiento [...] para así tratar genéricamente de las superposiciones estratigráficas de La Alcudia, a petición del Laboratorio de Arqueología de la Universidad de Valencia» (RAMOS 1982: 26-27).

¹⁸ «realizamos la excavación del estrato D –iberorromano– sin destruir el pavimento de mortero de cal del estrato C –romano– que lo cubre. Para ello procedimos al entibamiento del mismo y así manteniendo el pavimento [...] fue estudiado este estrato en este punto» (RAMOS 1990: 1).

descripció de la naturalesa d'aquest dipòsit no veuria la llum fins molt més tard, en un article de l'any 2002 sobre àrees de culte a l'Alcúdia, en el qual es descriu com un «oratori» l'estada en la qual va aparèixer (RAMOS 2002: 118). Tot i l'estrany mètode de «excavació lateral», en la memòria de l'any 1988 afirmà que l'habitació tenia forma trapezoïdal, amb unes dimensions de 2 x 5 x 3 m, parets de maçoneria arrebossades de calç i pintades de color roig, i paviment també de calç sobre toves (RAMOS 1992: 175).¹⁹ El que destaca en les primeres publicacions en què donà a conèixer la troballa va ser l'exclusivitat emfatitzada en una de les peces, la qual batejà com a *cràtera d'Ilici*, centrant la seua difusió gairebé exclusivament a descriure i explicar les imatges que componien aquell vas pintat (RAMOS, *memòria 1988*; 1988-1989: 183-185, tav. XVI-XVII; 1989-1990: 109, làm. 7; 1990: 1-4; 1991: 56, làm. XX i XXI; 1992: 175- 180). Les fotografies del moment són claus per deduir que la *cràtera* i els altres dos vasos, que, pel que sembla, van aparèixer en el mateix paquet estratigràfic, foren restaurats amb celeritat, de manera que fins i tot protagonitzaren un *attrezzo* fotogràfic –totalment recomposats– col·locats sota el terra volat de *caementicium* (Fig. 11). Així doncs, les circumstàncies de la descoberta del conjunt d'objectes de diversa naturalesa que d'allà en foren extrets van trigar més de deu anys a conèixer-se i, durant aquest temps, únicament fou la *cràtera d'Ilici* la que ocupà l'atenció d'altres investigadors, especialment de R. OLMOS (1992: 304-408; 1998: 153-154; 2007-2008; i 2010) i de T. TORTOSA (2004: 136, fig. 72 i 112; 2006: 112; i 2015: 103, fig. 5), que desconeixien els detalls d'un context arqueològic que, ara, resulta imprescindible per a redimensionar la seua veritable transcendència.

La primera dada significativa en la recomposició d'aquest context d'aparició és que R. Ramos trobà sota el terra de l'habitació de la *domus*, però per sobre dels nivells de destrucció i rebliment de les estructures tardorepublicanes –per tant, en un ventall cronològic anàleg al que analitzem– dos conjunts de materials dipositats «con una equidistància de un metro» (RAMOS 2002:121; 2014: 419). El primer el componien quatre elements: l'anomenada *cràtera d'Ilici* (LA-2370), una gemma gravada (CRF 166), una petita olla de cuina grisa (LA-2368) i un vas globular biansat amb decoració pintada en retícula (LA-2369) (Fig. 12). El segon estava integrat per un vas monoansat amb motius vegetals estilitzats (LA-2363), un peveter de Tanit-Demèter-Core incomplet (54-23-18), dos elements ferruginosos –un ganivet i un altre amb emmanegament d'os que identificà com a «removedor» (LA-9083 i 9108)–, així com dues petites terracotes de tot just 3 cm amb la cara de Dionís (CRF 163) i Silè (CRF 164) (Fig. 13); i, encara que no es

¹⁹ En l'actualitat no en queden restes, només el pis d'*opus caementicium* de l'estància que continua apuntalat amb unes barres de ferro.

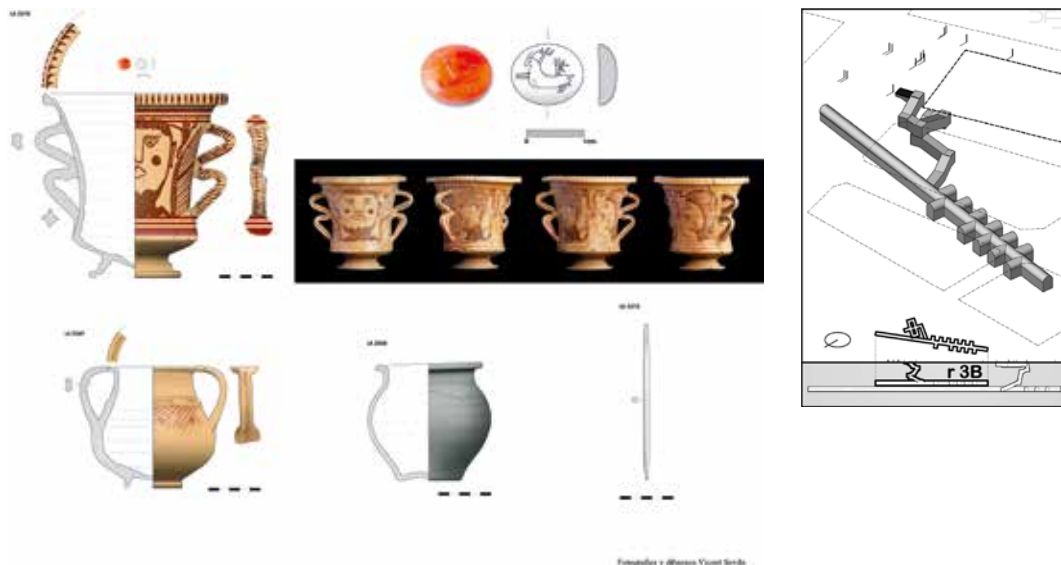

Fig. 12. Dipòsit 1: *Cantharus*, entallament de cornalina amb capricorni i trident, olleta de cuina, i vas i *stylus* amb decoració reticulada que simbolitza la seua dedicació cultural.

descriu on, per les fotografies de la troballa, es pot inferir que també hi va aparèixer un *stylus* amb decoració incisa reticulada en un dels seus extrems (LA-3370) (Fig. 12). La reunió física de tots dos conjunts, i la seua exposició, es va dur a terme per primera vegada en una vitrina exempta a la *Sala Ibèria*, al reinaurat Museu Monogràfic l'any 2015 (GUTIÉRREZ *et al.* 2017: 508). Alguns materials ja havien estat exposats a la *Sala III Ibero-hel·lenística* de l'anterior museu (RONDA 2018: 302), però d'altres, com la gemma i les terracotes, formaven part de la col·lecció particular de la família Ramos fins a la seua donació al Museu actual el 2013.²⁰

Amb anterioritat a l'exposició dels conjunts, els vasos pintats que els componen van ser objecte d'estudi tipològic, mostrant característiques morfològiques i decoratives diferents a les dels grans vasos més típics de l'etapa tardorepublicana. El 2007 la Universitat de Barcelona va propiciar una mesa redona que girava entorn de la cultura material pròpia dels contextos augusteus (REVILLA-ROCA 2010), i en aquella posada en comú vam presentar que la singularitat de les produccions pintades dels tallers locals d'Ilici per a aquesta època era un fenomen a tenir en compte per a un estudi més detallat, especialment per una marcada tendència a la readaptació d'algunes formes romanes (RONDA-TENDERO 2010: 330-331). Més avant, en el Congrés sobre producció

²⁰ L'any 2013 ingressà al Museu, mitjançant donació de R. Ramos i sota les sigles CRF –Col·lecció Ramos Fernández–, un conjunt format per 205 peces provinents de diferents excavacions d'Alejandro i Rafael Ramos. Entre elles la gemma de cornalina (CRF-166), la terracota-miniatura de *Dyonisos* (CRF-163) i la terracota-miniatura d'un *Papasilé* (CRF-164).

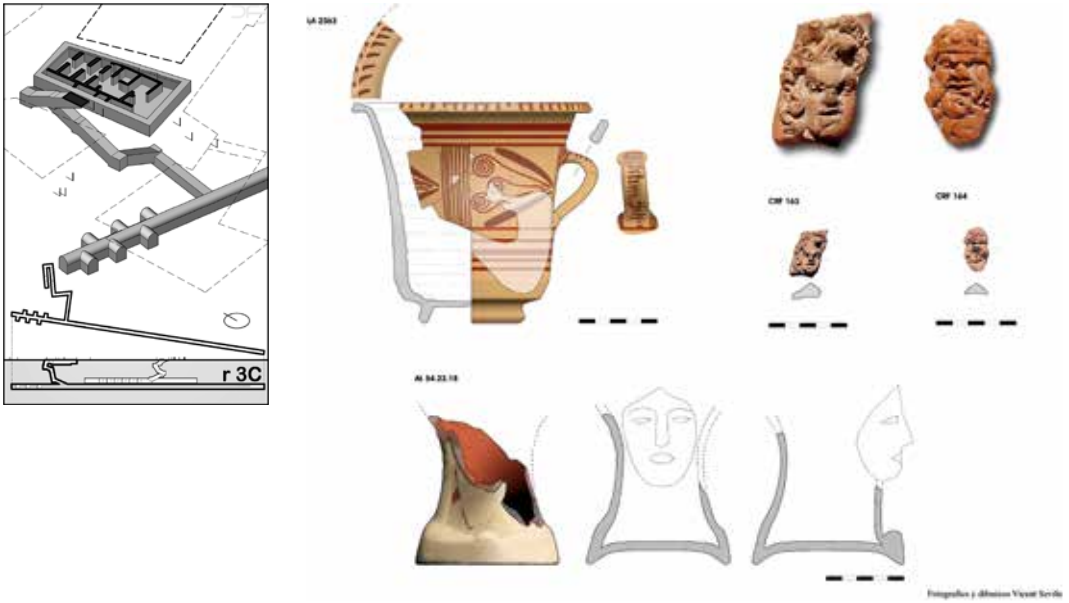

Fig. 13. Dipòsit 2: *Calathus-modiolus*, terracotes de Dionís i Papisilé, i peveter fragmentat de Tanit-Demèter-Core.

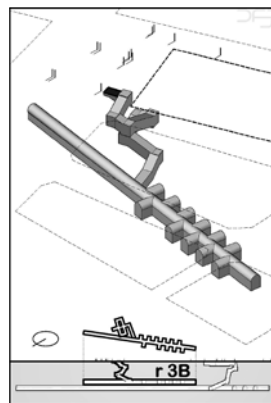
Fig. 14. Tipologia imitativa i licitana derivada de vasos de metall i de parets fines.

ons ceràmiques d'imitació a Hispània celebrat a Braga el 2013, vam poder concretar que aquestes produccions locals imitaven durant l'etapa

d'August vasos decorats de parets fines i de *terra sigillata* itàlica que, simultàniament, eren recreacions tretes de la torèutica en vasos metàl·lics, concebuts en la seua creació amb un acusat esqueumorfisme (Fig. 10). Així és com s'expliquen les singulars decoracions pintades dels tallers il·licitans augusteus, com hem vist unes línies més amunt, els motius pintats dels quals apareixen en ocasions com un recurs estilístic fet amb el propòsit d'aparentar la volumetria del relleu dels originals fets en metall o en ceràmica. En el treball presentat a Braga es van poder identificar diversos tipus ceràmics pintats que imitaven formalment els prototips de produccions de parets fines que, al seu torn, imitaven vasos metàl·lics, especialment els propis de *symposium* amb un clar caire cultual, com la Mayet III-B, Mayet X - Marabini XXVIII, Mayet IX-A - Marabini XXIX i Mayet X - Marabini XXV. En la comparació entre els vasos originals i els imitats s'observa clarament el fil conductor que segueix la imitació, com ara la copa Mayet IX, un *scyphus* que els artesans locals copien d'algun original, en el qual inclouen cissures sobre la pintura per mostrar la seua volumetria primigènia (Fig. 14).

L'estudi de les dues peces més significatives trobades al dipòsit del sector 5F –l'erròniament anomenada *cràtera*²¹ i el recipient d'una ansa– remetent a dues formes romanes molt concretes, el *calathus-modiolus* i el *cantharus*, i els paral·lels els trobem en metall, ceràmica i, fins i tot, en glíptica (Fig. 15). Aquestes peces són cultuals, ja que protagonitzen la ritualitat tant en accions de vida –banquets rituals, actes fundacionals– com ultraterrenes;²² en qualsevol cas, actuen com a vehicles adequats per a les ofrenes als déus, especialment a Dionís o a Bacus i el seu company, el vell Paposilè (RONDA-TENDERO 2016: 75); divinitat i sàtir que es materialitzen de manera evident amb la inclusió de les dues terracotes fabricades expressament per a tan especial ocasió a Ilici (Fig. 10).²³ El *calathus-modiolus* és un recipient que recull aquesta doble terminologia per la seua identificació amb el *kalathos* grec i el *modius* llatí; la primera accepció significa 'cistella'²⁴ i la segona fa referència a la mesura estandarditzada de la unitat de blat que es distribuïa a Roma (Fig. 15.2). Per tant, estem davant d'un vas molt concret l'ús del qual transcendeix l'àmbit de l'espiritualitat. Aquest tipus de vas no és l'únic del jaciment, ja que se'n documenten altres dos (Fig. 15.9 i 11) en l'anomenat *Temple Ibèric* excavat per R. Ramos el 1990; una estructura en la qual es trobà un gran dipòsit votiu de peces locals pintades de cronologia augustea

(FERNÁNDEZ 2020: 61), però el cistell farcit de blat i fruits es representa sobre el cap dels *mystai* a les processons desenvolupades a Eleusis en honor a les deesses Demèter i Core durant la celebració dels misteris en el seu honor (RONDA 2021: 63); imatge que es traslladà iconogràficament als famosos peveters de terracota tan característics a la Mediterrània a partir del s. III ane ençà (RUIZ DE ARBULO 1994: 162).

²¹ Existeix un paral·lel formal del *cantharus*, amb mida i temàtica decorativa diferent, en una tomba de la necròpolis del Fapegal a l'Albufereta d'Alacant. Però a l'estudi se'l denomina *crateriforme* (ROSSER-SOLER 2014: 106), fet que redunda en l'errònia adscripció tipològica d'aquest tipus de vas d'època romana –derivat del *kantharos* grec– que no té res a veure amb una cràtera (RONDA-TENDERO 2014: 203; nota 24).

²² *Ibidem*, necròpolis del Fapegal.

²³ Aquestes dues figuretes de fang, d'una mida d'uns 2 x 1 cm, es veu que han sigut modelades amb una pessigada a l'argila, ja que la part posterior –en especial del Paposilè– conserva la ditada de qui les va fer, i s'intueix el gest del polze que allisà l'argila per aplanar-ne aquella part.

²⁴ El càlat o *cista* mística és un recipient de profunda arrel cultual. Originalment la cistella a Grècia s'assumia com un element propi femení perquè contenia les llanes per filar

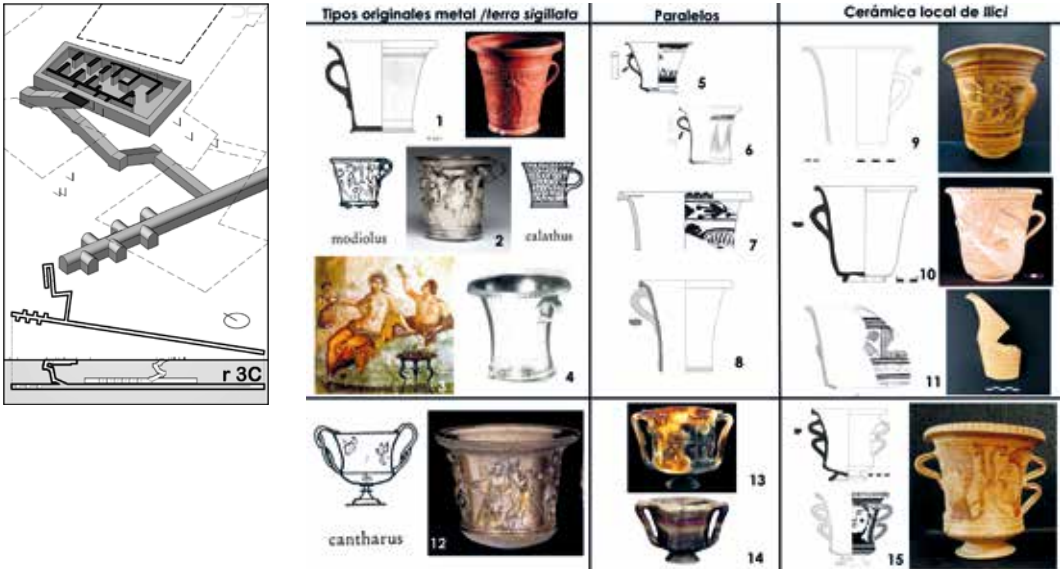

Fig. 15. Derivació tipològica dels tipus *calathus-modiolus* i *cantharus* en ceràmica pintada augustea dels tallers locals il·licitans.

(RONDA-TENDERO 2014: 201-202). La presència d'aquest tipus de vasos és molt significativa ja que apareixen en contextos fundacionals d'altres ciutats colonials –com *Valentia* o *Carthago Nova*, i inclús també en vil·les com la del Vilarenc en l'*ager de Tarraco* (Fig. 15.5, 6 i 8), o a *Narbona*– probablement amb el propòsit d'usar-los en els dipòsits fundacionals d'època augustea, amb cronologies que oscil·len en un ventall temporal entre l'any 10 ane i el 14 dne, i que arriben als inicis del regnat de Tiberi (RONDA-TENDERO 2014: 202-203). Bé siguin decorats o llisos, els diversos tallers locals imiten aquests tipus on se sumen elements decoratius propis, encara que sempre respectant la forma original, com en el cas de *Carthago Nova* en què, fins i tot, dibuixen les oves que decoraven el llavi que penjava (RONDA-TENDERO 2014 : 201, nota 16) (Fig. 15.7).

Les accions imitatives destaquen de manera molt especial en el *cantharus*, ja que aquesta peça conté en si mateixa, conceptualment i físicament, un gran simbolisme. D'una banda, és un vas ceràmic que reproduïx una forma que solia fabricar-se en metalls nobles –or i plata– per al desenvolupament de cerimònies culturals (Fig. 15.12), però en aquest cas crida l'atenció per les dimensions harmòniques, amb 17,50 cm d'alçada, d'amplada i de diàmetre de la vora. La peça s'emmarca en la proporció que va desenvolupar Vitruvi, arquitecte al servei d'August, en el seu

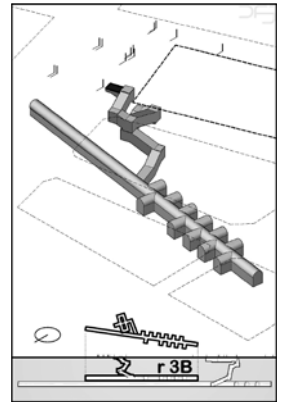
cèlebre tractat *De architectura*, i demostra les dimensions assolides en l'aparell ideològic durant el principat a Ilici en confeccionar un objecte de ceràmica dedicat a la sacralitat amb les mesures inherents a tal fi.²⁵

Analtzat aquest peculiar vas des d'una perspectiva formal, on s'imita un recipient de tipologia clarament romana, des d'aquesta mateixa òptica històrica i contextual resulta necessari aprofundir en les imatges que s'hi representen.

6. PROSOPOGRAFIA DE L'EMPERADOR AUGUST A ILICI

L'estudi concret d'un dels objectes que aparegueren en aquest dipòsit del sector 5F, el *cantharus*, atesa la seua datació cap a l'últim terç del segle I ane, va servir per a fonamentar la interpretació de R. Olmos sobre la fundació mitològica de la colònia d'Ilici, amb la qual cosa proposava en el seu estudi iconogràfic una lectura dels personatges que hi apareixen com «dos camps semàntics de una moneda» (OLMOS 2008: 197; 2010: 50); és a dir, un vas amb dues escenes separades per les anses que presenten els seus laterals. En aquest espai de representació circular es dona la visió d'un *prodigium*: el renaixement d'un ésser alat femení que R. Olmos identifica amb una nimfa arbòria i oracular, *Ilike*, que emergeix davant la mirada fixa i atenta de dos personatges masculins que va relacionar amb Hèrcules, cobert per la *nebris* o pell de lleó, i Zacint, el seu company en el recorregut per *Iberia* després de recuperar els bous de Gerió (OLMOS 2008: 211). Remarca el caràcter mític de tots dos personatges, hòmens d'autoritat, *doctissimi viri* que «al modo de los *duumviri iure dicundo*» testimonien amb la seua presència el renaixement de la ciutat de la nimfa (OLMOS 2008: 206 i 2010: 59), i també el prestigi oracular –remarcant en època d'August (OLMOS 2010: 60)– que, en el moment de la fundació definitiva, adaptà el llenguatge ibèric a la fórmula mítica de la tradició grecoromana (OLMOS 2008: 214),²⁶ per tal d'amortitzar-se a continuació.

Però un cop aclarit que el suport, un *cantharus*, era una peça de concepció i mesures totalment romanes (RONDA-TENDERO 2014: 203-204), només quedava examinar els protagonistes de les escenes des d'aquesta mateixa perspectiva històrica i cultural. Al costat esquerre del revers, el primer personatge masculí que hi apareix té un nas recte lleugerament truncat, ulls fixos i amatents a l'escena²⁷ de la *hierofania* que s'esdevé, els cabells ordenadament pentinats tot i que se n'escapen alguns flocs sobre el front,²⁸ un pavelló auditiu

²⁵ Vitruvi dedica l'obra al mateix emperador August. Al capítol 1 «Origen de les mesures dels temples» del llibre III, parla sobre les proporcions i simetries en la construcció dels temples tot equiparant-les a les mesures de la naturalesa i de l'ésser humà, perquè allò sagrat ha de ser necessàriament harmoniós: «las partes deben guardar una proporción de simetría perfectamente apropiada de cada una de ellas respecto al conjunto total en su completa dimensión» (OLIVER 1997: 81).

²⁶ L'anàlisi de la textura ceràmica de la peça no ofereix cap dubte sobre la seua fabricació autòctona, tot i que en la comparativa amb els altres vasos pintats de la col·lecció destaca pels alts índex de magnesi en la composició elemental.

²⁷ R. Olmos (2010: 56) explica perfectament que el moment màgic de la contemplació d'un *portentum* sempre requereix uns testimonis solvents, «como los aristócratas, sacerdotes, caudillos militares, magistrados y héroes míticos. Ellos lo han visto, luego fue verdad».

²⁸ Els flocs rinxolats sobre el front són un convencionalisme de tipus hel·lenístic que recorda els retrats d'Alexandre Magne i els reis hel·lenístics. L'emperador August se'n feu seua aquesta representació des d'època primerenca i en consolidà l'arquetip gairebé fins al final del regnat (ZANKER 1992: 63-66).

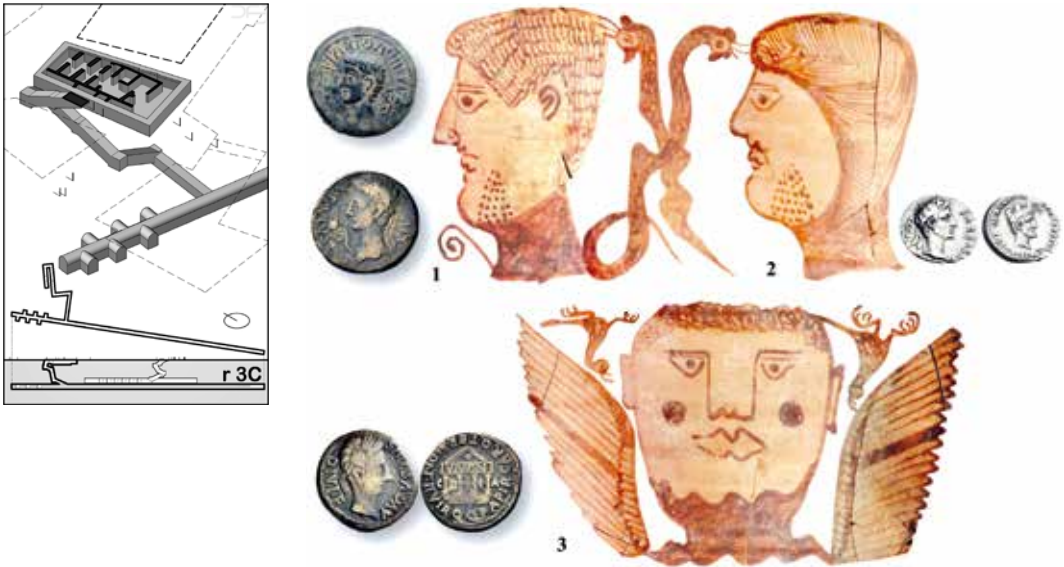

Fig. 16. Comparativa prosopogràfica dels protagonistes del *cantharus* amb monedes de l'època. 1. August i el *lituus* augural. 2. Personatge cobert, potser Agripa. 3. Deessa emergent, tal volta Juno en la seua advocació de *Dea Caelestis*, al costat del *semis* de l'any 12 ane de la seca d'Ilici on s'observa el temple de Juno.

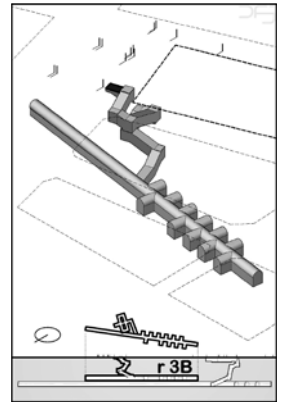
petit i visible que, en mirar-lo frontalment, estaria una mica obert, i una *barbula* hirsuta que cobreix una barbata ferma i marcada sobre la qual descansen uns llavis ben dibuixats d'expressió serena. El coll es representa massissat, d'ídèntica manera que en les efigies que apareixen a les monedes, però, a més, el detall del petit rizoma que en surt²⁹ és un *lituus* que representa la condició augural del personatge. Des d'aquesta òptica històrica, a partir dels atributs identificatius d'aquest cap masculí vist de perfil, sumats al seu context arqueològic d'aparició, i sense oblidar la forma imitativa del vas que conté les escenes, la conclusió que proposem és que el personatge siga el mateix emperador August (RONDA-TENDERO 2014; 2015: 265; 2016: 75; RONDA 2021: 69-70). La comparació d'aquest «retrat»³⁰ amb l'as RPC4 de *Lucus Augusti* de l'any 12 ane constitueix, per la seua gran semblança, la millor prova d'aquesta identitat, de la mateixa manera que l'as de *Caesaraugusta*, datat entre el 8 i l'1 ane (Fig. 16.1), entre d'altres, és el paral·lel de la disposició del *lituus* assimilat a la seua efigie política i d'home sagrat de caràcter augural que, tal com hem vist i en opinió de R. Olmos, és un estadi necessari per visionar els *ostenta*.

²⁹ R. Olmos (2008: 206-207 y 213) va admetre que tenia dificultats per a explicar la presència del «pequeño tallo».

³⁰ Si la hipòtesi que presentem és certa, aquest singular vas seria l'única representació pintada d'August coneguda.

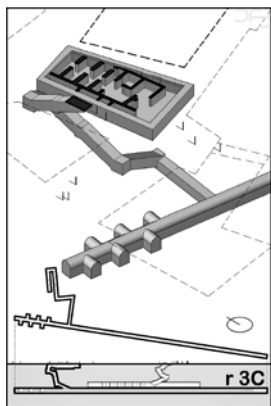
Al seu costat hi ha un segon home, fisonòmicament diferent al *Princeps* (Fig. 16.2). Les pupil·les absortes i fixes denoten idèntica atenció que el seu company, però la mandíbula és forta, amb la barbeta una mica arronsada, el nas ampli amb una profunda arruga a banda i banda i un llavi superior molt marcat. Llueix idèntica *barbula* que el personatge anterior³¹ però, a diferència d'aquell, cobreix el seu cap completament i no se li veuen ni els cabells ni les orelles. Hem vist que aquesta cobertura va portar R. Olmos a identificar-lo amb Hèrcules-Melkart cobert per la pell de lleó, però vam comprovar que en les imatges numismàtiques de l'heroi mitològic aquesta peça sempre deixa al descobert les orelles. No obstant això, el *galerus* era una gorra de pell que cobria el cap des de l'arrancada dels cabells i les orelles fins a caure per darrere del clatell. Amb aquesta peça, d'antiga arrel etrusca i relacionada amb Ròmul i la mateixa fundació de Roma, es cobrien els sacerdots *sodales titii*, un col·legi sacerdotal refundat l'any 32 ane amb el propòsit d'impulsar la regeneració de les antigues virtuts i costums romans, o *romanitas*. Això era part de les maniobres polítiques d'August per a la seua consolidació definitiva en el poder, que enaltien els més purs valors tradicionals romans enfront del corrent orientalitzant³² que representaven Marc Antoni i Cleòpatra.

El dos de setembre de l'any 31 ane, durant el tercer consolat ininterromput d'Octavi August, va tenir lloc el triomf a *Actium*, batalla definitiva que acabaria amb la captura d'Alexandria, els suïcidis de Marc Antoni i Cleòpatra l'any 30 ane, i amb l'annexió d'Egipte com a província romana. I, com a complement extraordinari, una de les imatges més significatives del *cantharus* sembla que s'hi trobà a dins. Es tracta d'un entallament lenticular de cornalina de color ambarí, de només una mica més d'1 cm, gravat amb un símbol d'estil provincial; alguna cosa esquemàtica que s'havia relacionat amb el colom d'Astarté-Tanit (RAMOS 2002: 122). No obstant això, la mirada atenta i ampliada de la cornalina a partir dels instruments òptics i les lents actuals mostra clarament la silueta d'un capricorn amb les potes esteses i les mamelles visibles, amb un trident que sobreix del coll caprí i el pictograma IK sobre el llom (Fig. 12); lletres que potser fan referència a la ciutat com a forma abreujada d'*Ilici* (RONDA-TENDERO 2015: 267; RONDA 2021: 68, nota 31) si llegim les inicials com una *i* i una contracció entre la *l* i la *c*. Estem, doncs, davant l'emblema per excel·lència de l'emperador August, àmpliament registrat en relleus, orfebreria i altres suports: el símbol zodiacal que li va servir de *mitema* i que es difongué en la iconografia de l'època de manera espe-

³¹ La barba indica períodes de dol, i per això tant Octavi com Marc Antoni s'hi representen a les monedes després de la mort de Juli Cèsar l'any 44 ane (GARCÍA VILLALBA 2016: 170). En el *cantharus*, com en d'altres exemples de vasos il·licitans, creiem que la barba incipient vol representar un moment atemporal i sagrat que al cos dels humans protagonistes només es fa visible físicament amb el creixement del vell facial despuntant (RONDA-TENDERO 2014: 206, nota 31; 2016: 266, nota 12).

³² En aquest sentit, Marc Antoni pateix una transformació física evident en les encunyacions monetals. Si l'any 40 ane es representa amb rostre barbat pel dol a la mort de Cèsar, cobert per un vel, i amb el *lituus* i el *praefericulum* (RRC 521/1) per a ostentar la seua romanitat, els anys previs a la batalla d'*Actium* adopta una estètica filooriental, i es retrata amb banyes de moltó i barba per a emular Júpiter-Ammó (GARCÍA-MARTÍN 2016: 968).

³³ Es cert que la imatge d'Octavi a partir de l'any 44 ane es vinculà progressivament a la de Neptú amb la finalitat d'arrabassar la identificació simbòlica que, pel seu domini naval, els Pompeu s'atribuïen d'aquest déu. Aquesta estratègia polític-religiosa culminà l'any 36 ane amb el triomf a Nauloc (Sicília) contra la flota de Sext Pompeu, quan se li transferiren definitivament diversos arquetips neptunians –carro de tritons, *columna rostrata*, trident– en monedes i gemmes (PEREA 2013: 154-155), però en especial fou a Agripa a qui el Senat atorgà la *corona navalis* o corona d'or rostral amb els seus símbols, el dofí i el trident (RODDAZ 1984: 135), que l'acompanyaren fins a la seua mort l'any 12 ane.

³⁴ El text de Dió Cassi (LIII, 1) sobre els esdeveniments crucials dels anys 28 i 27 ane equipara les figures August-Agripa amb Ròmul-Rem (RODDAZ 1984: 206), a semblança dels reis fundadors.

³⁵ Les accepcions llatines *ostentum*, *prodigium*, *monstrum*, *portentum* o inclús *miraculum* són mots llatins antics del llenguatge augural i religiós (ALEMÁN 2012: 53-54). Tots aquests impliquen un fet excepcional, la visió hipnòtica d'un fenomen extraordinari que transcendeix i es mostra des del plànol de l'inframón al terrenal.

cial, sobretot després del triomf a *Actium*; i unit en aquesta gemma a Agripa pel trident –associat a Neptú– que es relaciona amb els seus triomfs navals.³³

Després d'*Actium* Agripa començà el seu ascens inaturable com a home molt proper a qui fou nomenat *princeps senatus* l'any 28 ane, un càrrec que culminaria amb el *geminatis consulibus* que tots dos ostentaren amb la restitució de la *potestas* quan eren censors, unes accions que inclouen la restitució dels poders col·legials devinguts de la tradició republicana (RODDAZ 1984: 202-204). La dualitat de poders entre Octavi i Agripa en aquest precís moment, al costat de la restitució dels quatre col·legis sacerdotals de la tradició romana –*colegium pontificum*, *augures*, *septemviri* o *epulones* i *quindecimviri sacris faciundis*–, cal entendre-la en clau política, ja que es desplegava una doble reialesa, a la manera de Ròmul i Rem,³⁴ per a mantenir una ficció de República en el moment en què precisament s'estava construint l'Imperi. Aquesta relació d'August amb Agripa es va reafirmar amb la seua unió familiar quan el segon va contreure matrimoni amb la filla d'August, per la qual cosa la seua aliança semblava transcendir també als seus descendents i hereus. Per tot el que hem exposat ens atrevim a suposar que la identitat del segon personatge podria ser la d'Agripa, cobert pel capell de l'antiga tradició.

Entre tots dos personatges masculins es representen dues serps amb cresta i barba, que remarquen el moment mític representat, segons R. Olmos (2008: 207 i 2010: 53), en identificar-les amb dos *drakontes* o guardians de l'espai sagrat. Aquests éssers procedeixen del món grec, *Agathodaimon*, animals benèfics i familiars anàlegs al *genius loci* romà, que acompanyen en la ritualitat i que es veuen en pintures murals i lararis de Pompeia i Herculà (RONDA-TENDERO 2015: 266, nota 11), cosa que reforça l'òptica romana de l'escena (Fig. 15). Encara que no és així a l'altra cara del vas, on es contempla una imatge molt habitual de la ceràmica pintada preaugustea de l'Estil I a *Ilici*: la deessa alada de cara frontal que protagonitza l'*ostentum* (Fig. 16.3).³⁵ El seu reconeixement com a *ánode* que brolla de la terra, i el caràcter *ctònic* que ascendeix des de diversos plans, forma part dels ritus culturals de signe agrari i místic (RAMOS 2014: 416). Aquesta representació femenina alada té el coll massissat i els enrojaments típics en les galtes com a divinitat de trànsit ascendent. Els trets són de serena majestat, amb ulls

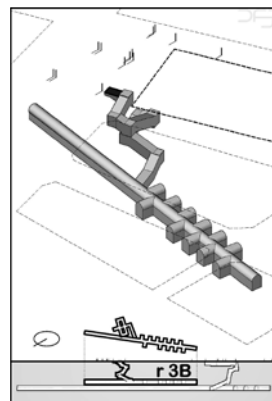
grans i oberts, llavis carnosos i nas recte. Al costat de les orelles, dues petites aus rematen un conjunt icònic d'arrel hel·lenística per assimilació icònica amb els peveters de Tanit-Demèter-Coré –terracota també inclosa en el segon dipòsit– (Fig. 13), deïtats mediterrànies que ara s'assimilen amb la Juno o *Dea Caelestis* a qui es dedica el temple que apareix a la moneda (RPC 192 i 193) encunyada per August a la ciutat (RONDA-TENDERO 2014: 2017; 2015: 266; RONDA 2021: 69), i que hem analitzat unes línies més amunt (Fig. 16.3).

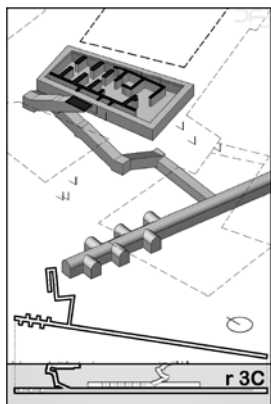
7. CONCLUSIONS

En definitiva, en època d'August *Ilici* s'incorporà plenament a la *romanitas*, fet que fa confluïr llavors tots els elements analitzats –documentals, epigràfics, numismàtics i arqueològics– a assenyalar la importància d'aquest moment històric i la seua transcendència en la cristallització efectiva de la *Colonia Iulia Ilici Augusta*. En aquest sentit, el *cantharus* d'August, malgrat ser abordat per la historiografia com un recipient llegit i entès des d'una clau exloentment «indígena», primer per la seua forma –identificada com una *kratera* de tradició hel·lenística–, i després per la iconografia –interpretada des de la visió mitològica autòctona–, es revela hui com un element més del procés de romanització de les *Hispaniae*, emparat per l'ampli programa propagandístic dissenyat per August i el seu cercle immediat (ZANKER 1992). La clara identificació d'almenys un dels personatges masculins representats al vas amb August, així com els atributs que l'acompanyen –clarament romans i amb paral·lels a les monedes i d'altres representacions del moment–, mostren pocs dubtes sobre aquesta hipòtesi interpretativa. D'aquesta manera, els elements que caracteritzen aquesta fase històrica d'*Ilici* són el principi ineludible cap a la seua projecció com a colònia romana de ple dret, a partir d'aquests anys, com evidenciarà la seua *immunitas* i l'aplicació en aquesta del *ius italicum*, integrada en un Imperi forjat per i per a Roma que està a punt de fer ecllosió.

BIBLIOGRAFIA

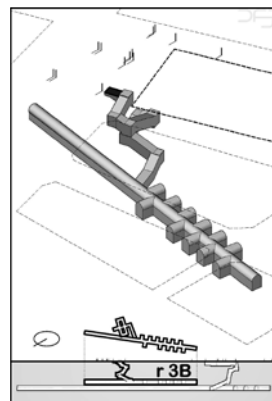
- ABAD CASAL, LORENZO (2006), «The juridical promotion of oppida of the southeast of the Iberian Peninsula: the cases of *Ilici* and *Ilunum*», *Early roman towns in Hispania Tarraconensis*, p. 118-132.
- ABAD CASAL, LORENZO - ABASCAL PALAZÓN, Juan Manuel (1991), *Textos para la historia de Alicante. Historia Antigua*, Institut d'Estudis Alacantins «Juan Gil Albert», Alacant.
- ABAD CASAL, LORENZO - MORATALLA JÁVEGA, Jesús - TENDERO PORRAS, Mercedes (2000), «Contextos de Antigüedad Tardía en las Termas Occidentales de la Alcudia (Elche, Alicante)», *AnMurcia*, 16, p. 133-147.

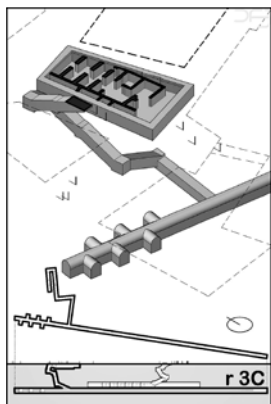

- ABASCAL PALAZÓN, Juan Manuel (2004), «Colonia Iulia Ilici Augusta», en Abad, L. - Hernández, M. (eds.), *Iberia, Hispania, Spain. Una mirada desde Ilici*, CAM, Alacant, p. 79-94.
- (2006), «Los tres viajes de Augusto a Hispania y su relación con la promoción jurídica de ciudades», *Iberia*, 9, p. 63-78.
- (2012), «Cinco inscripciones del sur del conventus Carthaginensis (Hispania Citerior)», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 183, p. 277-281.
- ABASCAL PALAZÓN, Juan Manuel - ALBEROLA BELDA, Armando (2007), *Monedas antiguas de los Museos de Elche*, Real Academia de la Historia - Aj. d'Elx, Madrid.
- ALEMÁN MONTERREAL, Ana (2012), «Precisiones terminológicas sobre ostentum D.50, 16,38 (Ulpianus Libro 25 AD Edictum)», en RESINA, P. (ed.), *Fundamenta Iyris, Terminología, principios e interpretatio*, Universidad de Almería, p. 49-64.
- ALFÖLDY, Géza (2003), «Administración, urbanización, instituciones, vida pública y orden social», en ABAD, L. - ABASCAL, J.M. (eds.), *Las ciudades y los campos de Alicante en época romana*, Canelobre 48, vol. I, Alacant, p. 35-57.
- AMELA VALVERDE, Luis (2013), «Sobre el origen de la Colonia C. Ilici Augusta. Una nota», *Arse*, 47, p. 125-138.
- APIANUS, Petrus (1534), *Inscriptiones Sacro Sancte Vetustatis* (<http://www.cervantesvirtual.com/obra/inscripciones-sacosanctae-vetustatis/>), consulta febrero 2021.
- BERNARD, Glwadys (2014), «Le lien de contributio entre colonies et communautés de citoyens romains dans les provinces africaines: réflexions sur les colonies de la Confédération Cirtéenne et sur la contributio entre Icosium et Ilici», en BRIAND-PONSARD, C. (ed.), *Centres de pouvoir et organisation de l'espace. Actes du Xe colloque international sur l'histoire et l'archéologie de l'Afrique du Nord préhistorique, antique et médiévale*, Presses universitaires, Caen, p. 65-80.
- CAMACHO DE LOS RÍOS, Manuel (2011), «Festus, 508, 18: quod populo debetur», *Revista General de Derecho Romano*, 17, p. 1-10.
- CARRERAS MONFORT, César (2011), «Urbanismo y eliminación de residuos urbanos», en REMOLÀ, J.A. - ACERO, J. (eds.), *La gestión de los residuos urbanos en Hispania: Xavier Dupré Raventós (1956-2006)*. In memoriam, Màrida, p. 17-26.
- CHAO FERNÁNDEZ, Juan José - MESA SANZ, Juan Francisco - SERRANO ESPINOSA, Manuel (1999), «Un nuevo bronce hallado en la Alcudía», en GONZÁLEZ, J. (ed.): *Ciudades privilegiadas del Occidente romano*, Sevilla, p. 417-424.
- CORELL VICENT, Josep (1999), *Inscripcions romanes d'Ilici, Lucentum, Allon, Dianium i els seus respectius territoris*, València.
- ESCOLANO VILLALBA, Gaspar (1610), *Historia de la insigne y coronada ciudad y Reino de Valencia*, (anotada y ampliada en 1879 por Juan B. Perales), València.
- FERNÁNDEZ OTERO, Miriam (2020), «Técnicas de hilado: el *epinetron* griego», *Croa. Boletín do Museo do Castro de Viladonga*, 30, p. 54-67.

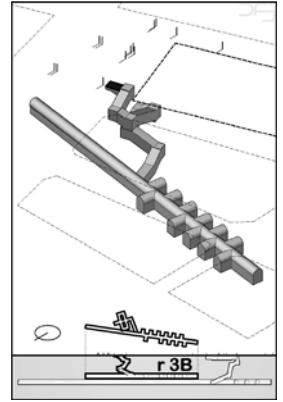
- GARCÍA-HERAS, M. - SÁNCHEZ DE PRADO, María Dolores - CARMONA, N. - TENDERO, Mercedes - RONDA, Ana María - VILLEGAS, M.A. (2007), «Analytical study of Roman glasses from Southeastern Spain», en Baranowski, T. - Stawiarska, T. (eds.), *Archaeologia Polona* 45, p. 63-78.
- GARCÍA VILLALBA, Claudia (2016): «La significación histórica del vello facial en los retratos de Octavio», *Anales de Arqueología Cordobesa*, 27, p.161-182.
- GARCÍA VILLALBA, Claudia - MARTÍN LÓPEZ, Alejandro (2016), «Acuñaiones de temática naval en torno a la batalla de Actium. Análisis de la mitificación de una victoria a través de los tipos monetales», *Actas del XV Congreso Nacional de Numismática, Patrimonio numismático y museos*, MAN, Madrid.
- GÓMEZ BARREIRO, Marta (2003), «El papel de la colonia de Caesaraugusta en el contexto Imperial Augusteo. El testimonio histórico de la numismática», *Anejos AEspA*, 76, CSIC, Madrid, p. 291-307.
- GUTIÉRREZ LLORET, Sonia - PAPÍ RODES, Concha - RAMOS MOLINA, Alejandro - RONDA FEMENIA, Ana - TENDERO PORRAS, Mercedes (2017), «20 años de la Fundación Universitaria La Alcudia de Investigación Arqueológica», *Boletín del MAN*, 36, p. 501-514.
- IBARRA MANZONI, Aurelià (1879[1981]), *Illici, su situació y antigüedades*, Institut d'Estudis Alacantins «Juan Gil-Albert», Alacant.
- IBARRA RUIZ, Pere (1926), *Elche, materiales para su historia*, Ajuntament d'Elx, Conca.
- LARA VIVES, Gabriel (2005), *El culto a Juno en Ilici y sus evidencias*, Fundació Municipal José Mª Soler, Villena.
- LLORENS FORCADA, María del Mar (1987), *La ceca de Ilici*, Sèrie Estudis Numismàtics n.1, Generalitat Valenciana.
- LORENZO DE SAN ROMÁN, Roberto (2016), *Ilici en la Antigüedad tardía. Ciudad y territorio del ocaso imperial al Pacto de Tudmīr*, UA, Alacant.
- MAYER OLIVÉ, Marc - OLESTI VILA, Oriol (2001), «La sortitio de Ilici: del documento epigráfico al paisaje histórico», *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 1, p. 109-130.
- OLCINA DOMÈNECH, Manuel (2011), *Un paisaje milenario. Parcelación agraria y colonos en Ilici. Al Voltant d'una peça, n° 1, Placa de bronce catastral de Ilici*, MARQ, Alacant.
- OLCINA DOMÈNECH, Manuel - GUILABERT MAS, Antonio - TENDERO PORRAS, Eva (2015), «Lucentum: el paisaje urbano augusteo», en LÓPEZ VILAR, J. (ed.) *August i les províncies occidentals. 2000 aniversari de la mort d'August. Tarraco Biennal, 2º Congrès Internacional d'arqueologia i món antic*. Vol. 1, Tarragona, p. 255-262.
- (2020), *El Tossal de Manises-Lucentum. Entre los Barca y Los Omeyas*, MARQ, Alacant.
- OLIVER DOMINGO, José Luis (1997, traductor), *Vitrubio, los diez libros de Arquitectura*, Alianza forma, Madrid.
- OLMOS ROMERA, Ricardo (1992), «El rostro del otro. Sobre la imagen de la divinidad frontal en la cerámica ibérica de Elche», *AEspA*, 65, p. 304-308.

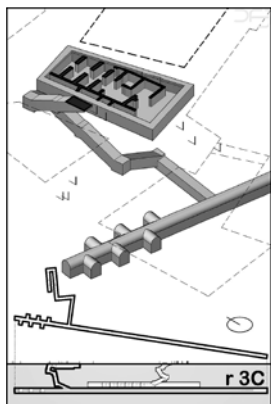

- (1998), «Naturaleza y poder en la imagen ibérica», en ARANEGUI, C. (ed.), *Los Iberos, Príncipes de Occidente. Las estructuras de poder en la sociedad ibérica*, Barcelona, p. 147-157.
- (2007-2008), «Ex Illice dictum. La fundación mitológica de la Colonia Iulia Ilici Augusta», *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, 80, Roma, p. 193- 215.
- (2010), «La ninfa Ilike», en TORTOSA, T. et al. (coords.), *Debate en torno a la religiosidad protohistórica*, p. 49-63.
- PEREA YÉBENES, Sabino (2013), «Octavianus-Neptunus», *Cadmo, Revista de Història Antiga*, 23, p. 147-167.
- RAMALLO ASENSIO, Sebastián (2003), «Los príncipes de la familia Julio-Claudia y los inicios del culto imperial en Carthago Nova», *Mastia*, 2, p. 189-212.
- RAMOS FERNÁNDEZ, Rafael (1975), *La ciudad romana de Ilici*, Institut d'Estudis Alacantins «Juan Gil Albert», Alacant.
- (1982), «Excavaciones en La Alcudia de Elche», *Festa d'Elig*, Ajuntament d'Elx, p. 23-29.
- (1990), «La cratera de Ilici», *Pobladores de Elche* 12, 1-4.
- (1992), «La cratera iberorromana de La Alcudia», *Estudios de Arqueología ibérica y romana. Homenaje a E. Pla. Trabajos Varios del SIP*, n. 89, p. 175-190.
- (1995), *El Templo Ibérico de La Alcudia. La Dama de Elche*, Ajuntament d'Elx, Elx.
- (2002), «Áreas de culto en La Alcudia ibérica», *Studia E. Cuadrado, An-Murcia*, 16-17, p. 117-126.
- (2014), «Simbolismo y religiosidad en los períodos ibéricos de La Alcudia», en Bádenas, P. et al. (eds.), *Homenaje a Ricardo Olmos. Per speculum in aenigmate, Miradas sobre la antigüedad, Anejos de Erytheia, Estudios y textos*, 7, Madrid, p. 416-421.
- RAMOS FOLQUÉS, Alejandro (1952), «La escultura ibérica y las excavaciones de Albertini en La Alcudia de Elche», *AEspA*, 25, p. 119-123.
- RAMOS MOLINA, Alejandro - TENDERO PORRAS, Mercedes (2000), «Dos nuevos conjuntos termales en Ilici (La Alcudia, Elche)», en FERNÁNDEZ OCHOA, C. - GARCÍA ENTERO, V. (eds.), *II Coloquio Internacional de Arqueología de Gijón, termas Romanas en el occidente del Imperio*, Gijón, p. 245-250.
- REVILLA CALVO, Víctor - ROCA ROUMENS, Mercé (2010) (coords.), *Contextos ceràmics i cultura material d'època augustal a l'occident romà*, UB, ICAC i MAC-Empúries, Barcelona.
- RIPOLLÉS ALEGRE, Pere Pau (2004), «La moneda en Ilici», en ABAD, L. - HER-NÁNDEZ, M. (eds.), *Iberia, Hispania, Spania. Una mirada desde Ilici*, CAM, Alacant, p. 197-206.
- RODDAZ, Jean Michel (1984), Marcus Agrippa, *Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome*, 253, Roma.
- (1993), «Agripa y la península Ibérica», *Anas* 6, Museo Nacional de Arte romano de Mérida, p. 111-126.

- RODRÍGUEZ NEILA, Juan Francisco (2011), «Problemas medioambientales urbanos en el mundo romano», en Remolà, J.A. - Acero, J. (eds.), *La gestión de los residuos urbanos en Hispania. Xavier Dupré Raventós (1956-2006) In memoriam*, Anejos de AEspA LX. Mèrida, p. 27-52.
- RONDA FEMENIA, Ana María (2018), *L'Alcúdia de Alejandro Ramos Folqués. Contextos arqueológicos y humanos en el yacimiento de la Dama de Elche*, UA, Alacant.
- (2021), «Historiografía, contextualización y prosopografía de los vasos figurados ilicitanos», en T. TORTOSA - A. POVEDA (Eds.), *Vasa picta ibérica. Talleres de cerámica en el sureste hispánico (ss. II aC-I dC)*, Homenaje a Ricardo Olmos Romera, Mytra 8, Mèrida, p. 47-76.
- RONDA FEMENIA, Ana M. - TENDERO PORRAS, Mercedes (2010), «Los materiales de época augustea en Ilici (La Alcudia, Elche)», en REVILLA, V. - ROCA, M. (eds.), *Contextos cerámicos y cultura material de época augustea en el occidente romano. Actas de la Reunión celebrada en la Universidad de Barcelona los días 15 y 16 de abril de 2007*, Barcelona, p. 322-341.
- (2014), «Producciones locales de época augustea de Ilici: las imitaciones de paredes finas y de la vajilla metálica romana», en MORAIS, R. - FERNÁNDEZ, A. - SOUSA, M.J. (eds.), *As produções cerâmicas da imitação na Hispania*, *Monografias Ex Officina Hispana*, Tomo I, Braga, p. 191-213.
- (2015), «La reinterpretación de un depósito augusteo: el cantharus de Ilici», *August i les províncies occidentals. 2000 aniversari de la mort d'August*, Vol. 1, Actes 2n Congrés Internacional d'Arqueologia i món Antic. Tarragona, p. 263-268.
- (2016), «Y sobre simbolismo y propaganda antiguos: el cantharus de Ilici», en Abad, L. (ed.), *L'Alcúdia d'Elx. Un paseo por la historia y el entorno*, «L'Ordit», Publicacions de la Universitat d'Alacant. Alacant, p. 73-75.
- ROSSER LIMIÑANA, Pablo - SOLER ORTIZ, Seila (2014), «El mito del héroe en una necrópolis periurbana tardo-republicana de un asentamiento del Mediterráneo Occidental (Alicante, España)», *Revista Electrónica Historias del Orbis Terrarum*, www.orbisterrarum.cl, 69-127.
- RUIZ DE ARBULO BAYONA, Joaquín (1994), «Los cernos figurados con cabeza de Core. Nuevas propuestas en torno a la denominación, función y origen», *Saguntum*, 27, p. 155-172.
- SANZ I AGULLANA, Cristòfol (1621), *Recopilación en la que se da cuenta de las cosas anci antiguas como modernas de la inclita villa de Elche; sacadas de diversos autores y entendidas personas fidedignas*, AHME B336 (editat en 1954 com *Excelencias de la villa de Elche*).
- SEGÚ MARCO, Juan José (2017), «La contributio entre Ilici e Icosium: un candente debate historiográfico», *Lucentum*, XXXVI, p. 261-272. <http://dx.doi.org/10.14198/LVCENTVM2017.36.15> [Consulta 25-6-2018]
- SYME, Ronald (2010 [1939]), *La revolución romana*, Crítica, Madrid.
- TENDERO PORRAS, Mercedes (2016), «Ilici (L'Alcúdia d'Elx)», *La Rella* 28, p. 111-142.
- (2017), «Ilici, una ciudad en la vía (L'Alcúdia d'Elx)», *Vías de comunicación y espacios de defensa y de frontera en las costas del sudeste de la Península*

Ibérica. Una visión desde el mundo antiguo y medieval. Ajuntament de Rojales, Rojales, p. 51-75.

— (2018), «Pedro Ibarra y la arqueología ilicitana», *Boletín del MAN* 37, p. 321-338.

TENDERO PORRAS, Mercedes - RONDA FEMENIA, Ana M. (2014), «La ciudad romana de Ilici», en OLCINA, M. (ed), *Ciudades romanas valencianas. Actas de las jornadas sobre ciudades romanas valencianas.*, MARQ, Diputació d'Alacant, Alacant, p. 226-242.

— (2020a), «La estructura urbana de Ilici. Retazos de una ciudad velada», en NOGUERA, J.M. - OLCINA, M. (eds.), *Ruptura y continuidad. El callejero de la ciudad clásica en el tránsito del Alto Imperio a la Antigüedad Tardía*, MARQ, Diputació d'Alacant, p. 231-246.

— (2020b), «Las termas occidentales de Ilici: redescubrimiento y nuevas aportaciones arqueológicas», en NOGUERA, J.M. - GARCÍA ENTERO, V. - PAVÍA, M. (coords.), *SPAL Monografías Arqueológicas XXXIII*, p. 457-470.

— (2020c), «Excavación documental y arqueológica, docencia y difusión. El proyecto arqueológico del sector 10D de La Alcudia de Elche», *Jornades d'Arqueologia de la Comunitat Valenciana, 2016-2017-2018*, Generalitat Valenciana, p. 99-111.

TORTOSA ROCAMORA, Trinidad (2004), «Tipología e iconografía de la cerámica ibérica figurada en el enclave de la Alcudia», en TORTOSA, T. (coord.), *El yacimiento de La Alcudia (Elche, Alicante): Pasado y presente de un enclave ibérico*, CSIC, Madrid, p. 71-222.

— (2006), *Los estilos y grupos pictóricos de la cerámica ibérica figurada de la Contestania*, Anejos AEspA XXXVIII, CSIC, Mérida.

— (2015), «Los espacios femeninos en la iconografía ibérica y su relación con algunos rituales», en FERRER, E. - PEREIRA, A. (coords.), *Hijas de Eva. Mujeres y religión en la Antigüedad*, SPAL Monografías XIX, Universidad de Sevilla, p. 97-114.

ZANKER, Paul (1992), *Augusto y el poder de las imágenes*, Alianza, Madrid.